

Hertugdømmerne og Danmark i Nytiden.

Historisk Tidsskrift, Bind 10. række, 1 (1930)

Link til pdf:

http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/hto/hto_10rk_0001-PDF/hto_10rk_0001_79226.pdf

Link til webside:

<http://tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=79226>

pdf genereret den : 28/5-2008

Hertugdømmerne og Danmark i Nytiden.

AF

C. O. BØGGILD ANDERSEN.

ARET 1864 sætter skel i dansk statsliv ved den endelige opløsning af den gamle helstat og ved denne opløsnings følger for den politiske, økonomiske og aandelige udvikling indenfor den rent nationale danske stat, der blev tilbage under dansk kongescepter. Ogsaa den historiske udforskning af landets fortid maatte præges af skellet. Nye syns- og følemaader, i meget afvigende fra de før 1864 herskende nationalliberale, vandt frem og forbandt sig med en mere kritisk og metodisk behandling af kildematerialet. Det er en selvfølge, at de fremragende danske historikere, der i det følgende slægtled tog perioder af vor historie op til behandling, ogsaa maatte fordybe sig i og tage stilling til de spørgsmaal, der knyttede sig til den tabte landsdel og dens forhold til kongeriget. Det gælder Holm og Steenstrup saavel som Fridericia og Neergaard. Der er dog to danske historikere, der stærkere end nogen af deres samtidige har været banebrydende paa dette omraade, omend ud fra forskellige forudsætninger. Det er Kristian Erslev og A. D. Jørgensen.

Erslev, den moderne historiske kritiks egentlige foregangsmand i Danmark, lededes af sin historiske erkendelsestrang og sin lyst til at »løse knuder« til at underkaste de statsretlige stridspunkter, der havde været stærkest fremme i den national-liberale periodes politiske kamp, en rent videnskabelig undersøgelse og vurdering. Paa dette grundlag fremkom hans bøger

»Frederik IV og Slesvig« (1901) og »Augustenborgernes Arvekrav« (1915). Tidligere havde han som led i sin almindelige udforskning af vor historie i den første unionstid behandlet kampen om Slesvig under Margrete og Erik af Pommern og i afhandlingsform besvaret spørgsmaalet om ægtheden af »Constitutio Waldemariana«, det ældste forsøg paa en statsretslig adskillelse af Danmark og Slesvig, med ja. Det spores ikke, at disse undersøgelser personligt har betydet mere for Erslev end de mange andre, han har foretaget. Det ny og afgørende ved dem er netop deres stræben efter forudsætningsløs objektivitet, og herved er de blevet og vil vedblive at være forbilledlige for senere danske forskere paa dette omraade.

En væsentlig anden rolle spillede studiet og skildringen af Slesvigs historie i A. D. Jørgensens produktion. For denne sønderjyde, født og opvokset paa slesvigsk grund, opdraget tysk og senere omplantet til København, hvor han modtog stærke indtryk af nationalliberalismens aandskultur og historisk-politiske tænkning, blev forskningen i Slesvigs historie en sag, der hang inderligt sammen med hele hans personlighed og livssyn. Den opgave at forklare, hvorfor udviklingen førte til 1864, blev den røde traad gennem det meste af hans senere forfatterskab. Da han i 1882 udgav en for den danske og sønderjydske almenhed bestemt, sprogligt mesterligt fortalt skildring af det danske folks udvikling, »Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie«, blev Slesvigs og den slesvigske danskheds historie kærnen i bogen, det, hvorom Danmarks historie i første linie drejede sig, og til fordel for hvilket vigtige sider og afsnit af udviklingen i selve Danmark (og Norge) skødes til side. Det danske folks »sydgrænseproblem«, den indbyrdes vevselvirkning mellem dansk og tysk folkelighed over hertugdømmernes »folkebro« var for Jørgensen det afgørende i vort folks historie.

I sin behandling af spørgsmaal vedrørende Sønderjyllands historie i bøger og afhandlinger vender han sig ofte med den moderne kritiks vaaben og ud fra opfattelser, der ejendommeligt præges af hans slesvigske afstamning, mod de synspunkter, der

er nedlagt i de nationalliberale skrifter fra kampaarene, men sammenhængen med nationalliberalismens historiske syn og almene aandsform spores dog langt stærkere hos ham end hos Erslev, og han kan til tider fælde domme over handlinger og personligheder, der ikke kan godkendes ud fra en uhildet historisk betragtningsmaade. I skildringen af samspillet, det fredelige og fjendtlige, mellem dansk og tysk, naar han, i kraft af sin digterisk beaandede forfatterpersonlighed og sin sjældne evne som dansk stilist, sit højeste.

For flere danske historikere har A. D. Jørgensens forfatter-skab betydet meget, mest vel for hans i alder omtrent samtidige sønderjydske landsmand P. Lauridsen, der i sin skildring af den danske folkevækkelse i Slesvig »Da Sønderjylland vaagnede« fortsatte en side af Jørgensens studier — paa afgørende punkter iøvrigt i modstrid med dennes synspunkter — og naaede ham i mesterlig historisk fortællekunst, og for den yngre Aage Friis; et væsentligt træk i dennes historiske forfatterskab, den stadige kredsen om det dansk-tyske problem (skildret for det 18. aarhundredes vedkommende i bøgerne om Bernstofferne, for det 19. aarhundrede i værkerne om den danske regering og Nordslesvig efter 1864) og om modsætningen mellem stat og nation, mellem almeneuropæisk humanisme og nationalfølelse, synes i alt fald delvis at kunne følges tilbage til impulser fra A. D. Jørgensen. I psykologisk finsans overgaar de begge denne, og i sin strenge videnskabelige retfærdighedsstræben er Friis i udpræget grad Kr. Erslevs elev.

En tanke, som optog A. D. Jørgensen hele hans liv, var at skrive en stor, bredt anlagt, videnskabeligt underbygget fremstilling af Slesvigs vekslelige skæbne, men han naaede aldrig at løse denne opgave. Forarbejderne var endnu i hans sidste leveaar (han døde i 1897) trods alt, hvad dansk historieforskning havde gennemarbejdet, for faa; andre opgaver lokkede ham, og han følte vel ogsaa, at hans evner i visse henseender kunde svigte overfor opgaven. Det omraade, hvor Jørgensen, ifølge hele sit anlæg, bevægede sig friest og helst, var skildringen af nationale og national-politiske brydninger; men et værk om

Slesvigs historie kunde ikke standse derved. Det maatte tage saadanne spørgsmaal op som landets forhistorie, befolkningens etniske sammensætning i ældste tid og senere, den sproglige udvikling, landbrugets, handelens, haandværkets og industriens historie, stændernes udvikling og deres forhold til fyrstемagten og dens forvaltning, den kirkelige udvikling, retsudviklingen, kunstens og digtningens historie og folkets hele kulturelle og aandelige særart, som den havde givet sig udtryk gennem tiderne. Flere af disse omraader synes at have ligget Jørgensen ret fjernt; og hertil kom endnu et afgørende forhold, som han vistnok instinktivt har haft paa fornemmelsen. Det nemlig, at en saadan alsidig udredning af Slesvigs historiske udvikling maatte føre ind paa den dybe økonomiske, politiske, folkelige og aandskulturelle sammenhæng, der lige fra middelalderen forbandt det danske hertugdømme Sønderjylland med det tyske rigslæn Holsten. Men den opgave at skrive en Slesvig-Holstens historie var noget, som ingen dansk, og mindst af alle A. D. Jørgensen, følte trang til at paatage sig.

Det blev naturligt fra tysk, slesvigsk-holstensk side, at man gav sig i kast med en samlet skildring af begge hertugdømmers historie gennem tiderne, med betoning af de træk, der betegnede den historiske forbindelse og — under indflydelse af den aktuelle national-politiske kamp — med tilbøjelighed til at undervurdere, hvad der skilte. De ældre hovedværker er F. C. Dahlmanns »Geschichte von Dänemark« (1840—43), der er skrevet ud fra slesvig-holstensk syn, men ikke naaede frem til nytiden, og G. Waitzs »Schleswig-Holsteins Geschichte« (I—II, 1851—1852), der førte fremstillingen frem til 1660. Fælles for Dahlmann og Waitz var, foruden det nævnte nationalpolitiske grundsyn og deres nære forbindelse med tidens dansk-tyske kamp, deres store videnskabelig-historiske almindelse og det træk, at de, i overensstemmelse med datidens historieskrivning lagde hovedvægten paa den statslige og forfatningsmæssige side af udviklingen: landets og folkets historie i egentlig forstand skødes mere til side.

Waitzs slesvig-holstenske historie forblev i over en menneske-

alder efter sin fremkomst det tyske hovedværk om hertugdømmernes historie. Det banebrydende forskerarbejde, som Kr. Erslev og A. D. Jørgensen grundlagde i Danmark for den slesvigske histories vedkommende, fandt efter 1864 ikke noget sidestykke paa tysk side. Dette hang nøje sammen med den maade, hvorpaa hertugdømmernes skæbne formede sig efter adskillelsen fra Danmark. Den prøjsiske annexion i 1866 var et udslag af Bismarcks magtpolitik, der slog en streg over alle ældre statsretslige og folkelige stridsspørgsmaal, et brud med hele den forudgaaende historiske udvikling. De nævnte spørgsmaal havde ikke længere nogen aktuel betydning; man nøjedes fra tysk historisk side med i det store og hele uden prøvelse at godtage de gamle historiske teorier og fremstillingsformer fra kamp-tiden 1815—1864. Faa fremragende tyske historikere rettede deres opmærksomhed mod hertugdømmernes eller Danmarks fortid, endnu færre forblev som professorer i Kiel. Ved Kieler-universitetet dannede slesvig-holstensk historie intet særligt fag; heller ikke i provinsen Slesvig-Holstens latin- og folkeskoler; som et naturligt udslag af den almindelige politiske stræben efter at gøre hertugdømmerne til en prøjsisk provins blev det prøjsisk historie, der doceredes som landets fædrelands-historie. I Slesvig-Holsten opvoksede ingen fremragende historikere. Flere fortjenstfulde arbejder, især om lokal- og kirke-historiske emner, fremkom i det gamle (i 1833 stiftede) »Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte« og andet steds; men i dybde og omfang stod dette arbejde — det erkendes ogsaa fra slesvig-holstensk side — langt tilbage for, hvad dansk forskning ydede i sønderjydske historie¹.

Det vil være kendt for danske historisk interesserede kredse, at der i det sidste aarti, efter verdenskrigens afslutning og Nordslesvigs genforening med Danmark, af tyske forskere, knyttede til Kiels universitet, er begyndt et arbejde paa nyudforskning af hertugdømmernes historie paa en række omraader, der lejlighedsvis fra dansk side har fremkaldt raabet om vagt i

¹ Sml. Aage Friis: Nyere tysk Historieforskning vedrørende Slesvig og Holsten, Hist. T. 9. R. I 301—10; A. Linvald i Hist. T. 9. R. IV 76 ff.

gevær mod faren for, at dansk historieforskning skulde lade sig overfløje paa dette felt. De ledende i dette arbejde har været Kieler-professorerne A. O. Meyer (nu professor i München), Otto Brandt (siden 1929 professor i Erlangen) og Otto Scheel, blandt hvilke navnlig Brandt er kendt for danske læsere ved sit dygtige og klare, af stræben efter objektiv fremstilling prægede grundrids af hertugdømmernes historie (*»Geschichte Schleswig-Holsteins«* 1925, 2. Udg. 1926; ogsaa i dansk oversættelse) og ved sin aandfulde og grundlæggende bog *»Geistesleben und Politik in Schleswig-Holstein um die Wende des 18. Jahrhunderts«* (1925)¹.

Denne renæssance for tysk Slesvig-Holsten-forskning har dog spirer længere tilbage i tiden og forbinder sig med den virksomhed, der fra tiden omkring aarhundredskiftet udfoldedes af to mænd: Rudolf v. Fischer-Benzon og Paul v. Hedemann-Heespen.

Fischer-Benzon (1839—1911), af fag naturforsker, leder af landsbiblioteket i Kiel og fra 1897 redaktør af *»Zeitschrift«*, hørte til den undertiden forekommende aandstype, der uden selv at offentliggøre synderligt, øver en betydelig indflydelse paa andre ved at vække og anspore dem til forskning og fremstilling. I Danmark har vi i A. F. Krieger, der bl. a. fik betydning for A. D. Jørgensen, et eksempel paa samme *»maieutiske«* type. Fischer-Benzon fulgte med vaagen opmærksomhed dansk litteratur, hvis sprog han fuldt beherskede i tale og skrift, og som han vurderede højt, og han samlede i landsbiblioteket og registrerede i dets bogkataloger omhyggelig alt, hvad der udkom af danske historiske arbejder af betydning for hertugdømmernes historie. Hans arbejde med at vække de yngre kræfter til daad bar undertiden frugt, undertiden ikke; stærkest og varigst indflydelse fik han paa Paul v. Hedemann-Heespen, hvis hovedværk *Die Herzogtümer Schleswig-Holsten und die Neuzeit*

¹ I denne forbindelse maa ogsaa nævnes den i verdenskrigen faldne unge Göttingerhistoriker Johs. Brock, der i sit første og eneste værk: *»Die Vorgeschichte der schleswig-holsteinischen Erhebung«* (1916) paa vigtige punkter brød med den herskende tyske opfattelse.

(1926) det her er opgaven at belyse, og som i sit forord har nævnt ham som den, til hvem værket staar i dybest gæld. »Han først har anvist min fra barnsben vaagnede historiske lidenskab en fast afgrænset vej«.

Det er ingenlunde altid, at man for at give en udtømmende vurdering af et historisk værk eller forfatterskab behøver at studere forfatterens personlige forudsætninger i slægt, hjemstavn, uddannelse og virksomhedsomraade. Ved Hedemann-Heespen, som ved A. D. Jørgensen, er det imidlertid afgørende nødvendigt.

Paul v. Hedemann-Heespen er født 1869. Han stammer fra en gammel adelig slægt, der i aarhundreder har ejet godser i Slesvig og Holsten og iøvrigt har været spredt i statstjeneste over Danmark, Tyskland og andre Østersølande. Som ung holstensk junker traadte han ind i den prøjsiske hær og var senere, uden at have erhvervet nogen universitetsdannelse, gennem en aarrække ansat i prøjsisk statstjeneste i forskellige provinser. Embedsaarene gav v. Hedemann-Heespen praktisk kendskab til prøjsisk militærvæsen, ret og administration, men sin største betydning for ham fik de derved, at han, den holstenske landadelsmand, blev sig klart bevidst, hvor dyb en modsætning der bestod mellem det prøjsiske stats- og forvaltningssystem og dets aand og hans gennem slægts- og hjemstavns tradition tilvante tænke- og følemaade. Hans selvstændige, stejle og temperamentsfulde personlighed rejste sig i kraftig kritik; det kom til stærke modsætninger mellem ham og hans overordnede, og i 1908 forlod han definitivt embedsbanen. Siden har han levet paa slægtgodserne Deutsch-Nienhof og Pohlsee — i Østholsten, omtrent midtvejs mellem Kiel og Rensborg, ved den naturskønne Westensee — som en fremragende dygtig og initiativrig landmand. Hans godser har ord for at være mønsterbrug, forholdet mellem den ugifte godsejer og hans folk fremhæves som gammeldags patriarkalsk i ordets bedste forstand. Men Hedemann-Heespens levende aand og energiske virkelyst fandt ikke hvile

i dette ene arbejdsfelt, der dog kunde tage mangen god mand helt. Hans brændende interesse for hjemstavnsens historiske minder bragte ham i 1908 til sammen med to arkitekter at stifte landsforeningen »für Heimatschutz«, med den opgave at virke for en renæssance af den nationale byggeskik; og han blev en tilskynder og fremmer indenfor den holstenske »Jungbauer«-bevægelse, en frugt af den strømning i tiden, der fra aandslivets mekanisering, stats- og skoletvang søgte tilbage til natur, tradition og hjemstavnsfølelse, fra byliv og bykultur til landet og den gamle rodfæstede bondekultur.

Jævnside med denne levende deltagelse i praktisk agrarvirksomhed og hjemlandets folkelige vækkelse gik et omfattende historisk studium i studereværelsets ensomhed. En lidenskabelig historisk interesse havde været til stede alt fra barneaarene; slægts- og hjemstavnsfølelsen og Fischer-Benzons paa-virkning gav den retning mod studiet først af slægtens og familiegodsernes historie, siden af andre holstenske adelsslægters historie og — med stadig større udvidelse af emnevalg og synspunkter — af den slesvig-holstenske adels almindelige indsats i landets økonomiske, politiske og kulturelle liv gennem aarhundreder. Som Fischer-Benzon gjorde Hedemann-Heespen sig fortrolig med dansk sprog, kultur og historie og traadte i personlig forbindelse med danske historikere, især Aage Friis. Han bekender selv, at han føler en varm beundring for det, »som vort germanske nabofolk har opdraget sig selv til i sit nederlags skole«. Paa baggrund af denne fortrolighed kunde han forstaa og skildre danskheden i Sønderjylland bedre og retfærdigere end nogen anden tysk forfatter, selv om hans fremstilling paa flere punkter afviger fra danske synsmaader.

Hedemann-Heespens historiske forfatterskab, der begyndte allerede inden hans udtræden af statstjenesten, er usædvanligt omfattende¹. Som hovedværker skal her nævnes: »Geschichte der adeligen Güter Deutsch-Nienhof und Pohlsee in Holstein« (I—III, 1906) og »Geschichte der Familie von Hedemann« (I—III, 1917—19)². Hertil kommer en talrig række afhandlinger,

¹ Sml. Hist. T. 9. R. I 304 ff.

² Skrevet sammen med Wilhelm v. Hedemann.

ofte af stor lødighed, i den slesvig-holstenske historiske forenings og andre tidsskrifter, fortrinsvis vedrørende hertugdømmernes agrar- og forvaltningshistorie. Det har sin interesse at sammenligne dette forfatterskabs hovedemner med det, der er det centrale i A. D. Jørgensens. Fælles for begge er den aands-historiske interesse; men medens A. D. Jørgensens andet hovedfelt er skildringen af nationale og nationalpolitiske forhold, træder dette omraade for Hedemann-Heespen tilbage for det agrar-, samfunds-, forvaltnings- og slægtshistoriske. Et højdepunkt ved den dybt aandfulde og indtrængende kulturbelysning er afhandlingen om »Kultur und Adel in Schleswig-Holstein während des 18. Jahrhunderts« (Schlesw.-Holst. Kunstkalender 1912), en vigtig forudsætning for Brandts ovennævnte bog.

Hedemann-Heespens personlighed og historiske forfatterskab gav ham ganske naturligt en ledende stilling indenfor hertugdømmernes historiske verden. I aarene nærmest før og under verdenskrigen deltog han i ledelsen af det slesvig-holstenske landshistoriske selskabs tidsskrift med store indsatser baade af personligt redaktør- og forfatterarbejde og af pekuniære ofre. Ved sine literaturoversigter som ved hele sit forfatterskab stræbte han frem mod det maal at samle forarbejder til en samlet fremstilling af landets historie, og 1916 skænkede han det landshistoriske selskab en stor pengesum, der skulde anvendes til udarbejdelse af en saadan.

Saa kom den tyske hær og den tyske stats sammenbrud i 1918. Dette blev af største indre betydning for Hedemann-Heespen. Nederlaget formede sig for hans historiske tanke som en naturlig følge af udviklingsretninger og kræfter i de moderne storstatssamfund, først og fremmest det præjysk-tyske, som han i tidligere arbejder havde studeret i deres samspil med og hele eller delvise sejr over ældre kulturformer og kulturværdier, og som han i sin praktiske virken som folkelig leder og vækker havde taget kampen op imod. I en afhandling i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte »Schleswig-Holstein und der Zusammenbruch der »Neuzeit«« (1918) gav han denne opfattelse et skarpt udtryk og brød afgørende med »den officiøst-sangvinske opfattelse af den præjyske tid«.

Afhandlingen førte til brud med flere fagfæller, der, støttet af Dietrich Schäfer, havde søgt at hindre dens fremkomst, og til at Hedemann-Heespen senere udtraadte af det historiske selskabs bestyrelse. Hans allerede i mangt og meget betonedede særstilling blev endnu mere udpræget i tiden derefter; dog vedligeholdte han forbindelsen med yngre forskere som Otto Brandt, hvis arbejder i Slesvig-Holstens historie næppe er tænkelige uden Hedemann-Heespens befrugtende paavirkning, kunsthistorikeren Dr. Harry Schmidt o. a. I forståelse med Hedemann-Heespen og i hans aand stiftedes det af Schmidt ledede tidsskrift »Nordelbingen«, der stræbte at give udtryk for en videre, mere kulturhistorisk betonet opfattelse af den historiske udvikling end den stramt statshistoriske.

Men sin hovedbetydning for Hedemann-Heespen fik sammenbruddet derved, at det endelig lod ham tage den opgave op, hvorom han i mange år havde kredset, og hvortil han forgæves havde søgt at anspore andre. Hjemme paa Deutsch-Nienhof, i sit rige bibliotek, der rummede omtrent alt det nødvendige trykte materiale, samlede han sig om arbejdet med i en bred fremstilling af hertugdømmernes historie i »nytiden« at sammenfatte, hvad tyske og danske forskere i enkeltheder havde oplyst om landets udvikling i alle dens sider og afsnit, til et helhedsbillede, med det hovedformaal at forklare hvorfor katastrofen i 1918 blev udviklingens resultat. Som 1864 blev udgangspunktet for hele A. D. Jørgensens forfatterskab, blev 1918 det for Hedemann-Heespens hovedværk.

A. D. Jørgensen yndede, med en vis selvbevidst trods, der paa bunden skjulte en smule vemodig følelse af ikke i ungdommen at have modtaget den akademiske dannelse og den ved universitetsstudium vundne metode, som flertallet af hans fagfæller ejede, og derfor trods sin rige evne at mangle noget som historiker, at betegne sig selv som dilettant. Vi møder ganske

det samme træk hos Hedemann-Heespen, og i en vis forstand kan man ogsaa hos ham acceptere den selvvalgte betegnelse. Hvis man sammenligner fremstillingsformen i hans bog med de større videnskabeligt underbyggede fremstillinger, som enkeltmænd indenfor universitetshistorikernes kreds i de sidste slægtled i eller udenfor Norden har givet af deres lands historie, vil man ikke undgaa at spore en forskel. Jeg nævner til Eksempel Sars' »Udsigt over den norske Historie«, Pirennes »Histoire de Belgique« og Arups »Danmarks Historie«. Fælles for disse værker og Hedemann-Heespens bog er den aand og den ved dyb lærdom og omfattende historisk kombinationsevne vundne myndighed, hvormed de er skrevne. Men der er samtidig et træk, der skiller. De nævnte historikere har, for at anvende et gammel-akademisk udtryk, opstillet og søgt at begrunde en række »theses«, til forklaring af hovedsider i folkets historiske udvikling. En saadan samling af stoffet om en række hovedspørgsmaal og hovedsynspunkter fører utvivlsomt til, at adskillige vigtige sider i udviklingen skydes for meget til side — baade Sars og Arup er ubestrideligt ensidige — men det er lige saa utvivlsomt, at fremstillingens sluttethed og muligheden for klar inddeling vinder derved. Skal man ud fra akademisk-universitetspædagogisk standpunkt rette en hovedanke mod Hedemann-Heespens bog, maa det blive, at den savner en tilsvarende tydelig optrækning af hovedlinier og let skelnelig inddeling af stoffet. Det hænger sammen hermed, naar forfatteren selv føler, at man fra visse sider vil bebrejde ham, at bogen ikke indeholder noget nyt. En saadan bebrejdelse vil være uretfærdig, ti hans bog rummer en mængde ny og inciterende synspunkter, men forstaaelig, ti disse synspunkter er ikke fremlagt i længere, sluttede redegørelser, men i form af korte, ofte ejendommeligt aforistisk formede bemærkninger, indstrøede i skildringen af personer, begivenheder og forhold. Endelig — og heri bunder dybest dens ejendommelighed — rummer Hedemann-Heespens bog et træk, der særtegner den fra første til sidste blad. Den er virkelig, som forfatteren har tilstræbt, skrevet »aus einem Guss«; dens dele bindes uløseligt sammen af én

personlighed og én livsanskuelse. Forfatteren har villet vise »hvorledes en afsluttet verdensalders idéforløb genspejler sig i vor hjemlige historie«, og hans dybe rodfæstethed i og hans sinds levende grebethed af hjemlandets natur, kultur og historie har ladet ham følge denne historie med en intens medleven, der forplanter sig til læseren. Det er sjældent, at en forfatterpersonlighed kommer saa stærkt til udtryk i et historisk værk, som tilfældet er her. Har man gennemlæst Hedemann-Heespens bog — et arbejde, som baade omfanget (o. 900 store og tætrykte textsider) og den med positive detaljer altfor overlæssede, paa hvilepunkter for sparsomme fortællestil gør ret anstrengende — synes man at kende hans synsmaader overfor de fleste af livets hovedspørgsmaal. Sine personlige sympatier og antipatier lægger han ikke skjul paa, og mangfoldige er de hib, som han, hvor skildringen af fortidens forhold skaber lejlighed dertil, retter mod nutidens stats- og samfundsordning, dens herskende aandspræg og dens mange skødesynder. Det er vanskeligt at finde en fuldt dækkende parallel i den øvrige historiske litteratur. Man bliver næsten nødt til at gaa tilbage til oldtidsforfattere som Tacitus eller middelalderhistorikere som Otto v. Freising eller vor egen Saxo og Povl Helgesen. Arild Huitfeldt ligner Hedemann-Heespen ved sit udpræget aristokratiske samfundssyn. Blandt nyere historikere kan Mommsen, der som tysk sydslesviger var Hedemann-Heespens landsmand, i sin »Römische Geschichte« frembyde lighedspunkter. Ogsaa Mommsens værk er jo, trods sin lærdomsfylde og sine rent videnskabelige landvindinger, i meget en temperamentsfuld og kunstnerisk begavet aands forsøg paa at give sig udtryk og sige sin samtid sandheder i historieskrivningsform. Særlig tysk er hos Hedemann-Heespen trangen til at udtrykke udviklingens resultater i enkle historisk-filosofiske grundformler og den gentagne betoning af idéerne som det ledende, den materielle, sociale udvikling som en følge af deres nedfældning i det praktiske liv. I sin almindelige opfattelse af historieskrivningens maal og veje er Hedemann-Heespen præget af Herders og Rankes skole; i synet paa den kulturelle udvikling og paa

samfundselementernes — stændernes, kirke- og statsmagtens — indbyrdes forhold og deres historiske stadier er Karl Lamprecht i meget hans læremester. I Danmark, hvor historieskrivningen, hvad godt — eller daarligt — man iøvrigt kan sige om den, i almindelighed ikke har søgt sin styrke i at slaa store idéer op, vil dette træk ved Hedemann-Heespens bog om hertugdømmerne sandsynligvis paa mange virke fremmedartet og desorienterende.

Der skal i det følgende kort gøres rede for bogens almindelige historiske grundsyn og dets anvendelse paa hertugdømmernes historie. I tilknytning hertil skal der rejses nogle spørgsmaal, som en tysk fremstilling af vort nationale sydgrænseomraades historie naturligt maa vække hos en »kongerigsk« læser. Tillige skal det forsøges at trække visse hovedlinier noget skarpere op, end tilfældet er hos Hedemann-Heespen.

Forfatteren er i sin periodeinddeling paavirket af tyske historikere som Dehio, Spangenberg, Troeltsch og Vogel.

Han sætter tiden henved 1250, da det tysk-romerske kejserdømme ved Hohenstaufernes fald ophørte at være en levende virkelighed, og en ny kunst, den gotiske, kom til frembrud i kirkebygningerne, som afslutningen paa den ældre middelalder. Det følgende afsnit, der i Holsten tager sin begyndelse omkring Grev Adolf III.s tid og afslutter landets foregaaende »cimbriske mangel paa historie«, kendetegnes ved en politisk tvedeling mellem land og fyrstemagt — den sidste nu i realiteten uhæmmet af kejserens overherredømme —, tyskhedens fremtrængen i Norden og i de slaviske egne øst for Elben, grundlæggelsen af ny landsherrelige byer og dannelsen af store domkirke- og klostergodser. Denne tidsalder glider paa nordtysk omraade o. 1400 ind i et nyt afsnit, der faar sin historiske karakter ved »der Lenz ständischen Verfassungslebens und der Keim landeskirchlicher Herrlichkeit«, ved Hansaens og lavenes blomstring,

klostrenes storgodsdrift og optegnelsen af folkelig ret, historie og religiøs tradition, sprogligt og nationalt ved nederlyskens sejr over middelalderlatin, og »erobringen af hertugdømmet Slesvig«, religiøst ved tiggerordnerne, hussitbevægelsen og de forskellige stænders »frommer Stiftungseifer«, kunstnerisk ved sengotikken og den folkelige træskærerkunst. For Hedemann-Heespen er det 15. aarhundrede, der staar hans hjerte særligt nær, »das Zeitalter der kleinen Leute«, præget af en »volkstümliche Anonymität«. Hverken aandeligt eller økonomisk er forskellene mellem stænder og individer altfor store; et sundt og roligt jævemaal udgør tidens hovedmærke; og alle fra fyrste til bonde omfattes af og finder hvile i den ene saliggørende kirke. Blandt fyrsterne var skikkelser som Hertug Adolf VIII og i flere henseender ogsaa Kong Frederik I typiske for tiden (af den sidstnævnte giver forf. s. 52 et fint opfattet billede — et af bogens mange ypperlige historiske portrætter).

Ved spørgsmaalet om, hvornaar slutgrænsen for »den gotiske middelalder« i vore egne bør sættes, vender Hedemann-Heespen sig mod den gængse opfattelse af Amerikas opdagelse, den italienske højrenæssance, humanisme og reformation som de begivenheder, der betegner vendepunktet. For Nordtyskland og Norden har reformationen ganske vist spillet en mægtig rolle baade økonomisk og kirkeligt, men den ny humanistiske dannelse var alt for lidt folkelig til rask at kunne naa til bunds. Udviklingen skred ind i en overgangstid, og først de store krige i det 17. aarhundrede sætter det afgørende skel¹. Først da er det, at fyrstemagten fuldfører den gerning, hvortil grunden var lagt ved kirkegodsets inddragelse og dannelsen af de nationale statskirker, og gør sig helt til herre over den gamle stændermagt, idet den skaber en centraliseret forvaltning og et ordnet, af stændernes bevillinger uafhængigt skattevæsen, staaende hære og en moderne fæstningsteknik. I aandslivet sejrer paa en række omraader den verdslige videnskab over middelalderens

¹ Hedemann-Heespen afviger her fra Vogel, »der sætter skellet mellem »renæssancens« (1300—1600) og »liberalismens« tidsalder (1600—1900) o. 1600. »Wir sind ein spätes Land«.

gejstligt farvede dannelse, i retslivet maa den folkelige sædvane ret mere og mere vige for romerretten og de fyrstelige forordninger. Fyrstemagtens regulerende formynderskab fortrænger den gamle byfrihed og »das Selbstgefühl auch des hintersässigen Bauern« (s. 355). Baade latinen og nedertysken maa i stat og forvaltning, det sidste sprog efterhaanden ogsaa i kirken vige for højtysken. Indenfor erhvervslivet søger den nationale stat som økonomisk afsluttet enhed at fortrænge de mindre økonomiske enheder (byerne og deres afsætningskredse) indenfor sine rammer. Den folkelige især til kirken knyttede kunst (stenskulpturen og træskæreriet) maa gradvis vige for renæssance- og barokkunstens nordiske udløbere¹. »Kong Frederik III.s tid er middelalderens rette undergangstid; i den drog man alle følgeslutninger af dens udlevede tilstand, af det nyes fremdriftsvilje« (s. 357).

Fæster man blikket alene paa Danmarks og det dermed nært forbundne Holstens historie, kan ansættelsen af et tidsalderskifte om ved 1650—60 ikke andet end virke tiltalende. Det vil næppe kunne bestrides, at Danmark o. 1600 i statens og samfundets struktur, i tænke- og følemaade hos befolkningens flertal, ligger nærmere ved Kong Hanses tid, end det ligger ved det Danmark, vi møder o. 1700 — trods det 16. aarhundredes kirkeskifte og den deraf fremgaaede vigtige ændring i jordbesiddelsesforholdene. Og hertil kommer endnu som et saare betydningsfuldt moment den varige kløvning af det gamle danske stats- og folkeomraade ved tabet af de østdanske landskaber til Sverige — det tungeste og skæbnesvangreste tab, som dansk nationalitet nogensinde har lidt, et tab, ved siden af hvilket de nationale forskydninger ved vort folks sydgrænse svinder ind til at betyde forholdsvis lidt.

Hedemann-Heespen betegner det 17. aarhundredes midte som »den gotiske middelalders undergang«. Ifølge hans histo-

¹ Indenfor arkitekturen støtter Hedemann-Heespen sin periodeinddeling paa den danske kunsthistoriker Vilh. Lorenzen, der »stiller tiden fra 1550—1650 som gotisk renæssance med ind i den gotiske verdenstankes ramme« (s. 354).

riske syn gaar imidlertid en tidsalder aldrig helt under. Mange af den gotiske middelalders kulturelementer holdt sig i live i en slags vintersøvntilstand under den moderne humanistiske stats og kulturs snedække. I ganske særlig grad gælder dette Holsten og Slesvig, der historisk danner ikke blot »eine Brücke zwischen Völkern«, men ogsaa en bro »zwischen Zeiten« (s. 729). Blandt elementer af denne art nævner han haandværkets lavsforfatning, bondelandbruget og godsernes patrimonialforfatning, men først og fremmest bonden selv. »Der Bauer ist das grossartigste und zäheste Überbleibsel des Mittelalters geworden« (s. 357); og fra bønderne, fra det aabne land vil den ny tid, fremtiden, der skal afløse den uddøende humanistiske »Neuzeit«, udgaa.

Hedemann-Heespens her skildrede grundopfattelse, der paa det nøjeste hænger sammen med hans ovenfor nævnte personlige forudsætninger som jorddrot og folkevækker, har ikke fundet tilsvarende klart og konsekvent udtryk indenfor dansk historiskrivning. Stærkere kommer den frem indenfor vor almindelige litteratur, stærkest maaske hos Jakob Knudsen, der søger folkets sundeste og værdifuldeste kræfter i den gamle bondekultur, saaledes som den kommer til udtryk hos en egns traditionelt førende slægter.

Svarende til Hedemann-Heespens grundsyn bliver »nytiden« første afsnit skildringen af »den humanistiske verdensalder i kamp med den gotiske middelalder«, d. v. s. tiden o. 1520—o. 1625. Derpaa følger »middelalderens sammenbrud«, tiden fra »Kejserkrigens« begyndelse til den store Nordiske Krig (o. 1625—o. 1700).

Aarene 1523—1536 blev baade for Danmark og for hertugdømmerne og for deres indbyrdes forhold af grundlæggende betydning. Fremmet indirekte af Frederik I og direkte af hans søn Hertug Christian, der under faderens regering var stat-

holder i begge hertugdømmerne, trængte den ny trosklære og den ny kirkeopfattelse frem, først i hertugdømmerne, hvis gamle landskirketendenser skabte en gunstig jordbund, derpaa under stærkere modstand fra adelens og prælaternes side i kongeriget. Samtidig hermed gik en øgning af adelens politiske indflydelse, og ved kirkegodsernes inddragelse styrkedes dens økonomiske samfundsbasis. Privilegiet af 6. Maj 1524 sikrede hertugdømmernes ridderskab lignende store politiske og sociale forrettigheder, som den danske adel havde erhvervet ved haandfæstningen aaret i forvejen, og som aristokraten Huitfeldt et par slægtled senere priser i saa høje toner. Men privilegiet af 1524 betød tillige — og herpaa lægger Hedemann-Heespen hovedvægten — at hertugdømmernes selvstændighed sikredes udadtil d. v. s. i forhold til kongeriget. Ingen adelsmand fra kongeriget maatte faa embeder i Slesvig eller Holsten, og ingen person fra hertugdømmerne maatte stævnes til doms udenfor de slesvig-holstenske stænders omraade. Statslig bandtes de to hertugdømmer, trods den afgørende forskel, der laa i, at Slesvig var et dansk kronland, Holsten et tysk rigslæn, sammen ved ridderskabets fælles privilegier og ved dets og landdagens deltagelse i begges styrelse. »Den administrative Slesvig-Holstenisme« havde faaet en saa stærk grundlov, at den formaaede at sætte sig fast og bestaa, ogsaa efter at denne grundlovs bestemmelser i praxis havde tabt det meste af deres betydning. I forholdet til kongeriget fik det stor betydning, at baade Frederik I og Christian III hørte hjemme i hertugdømmerne og fortrinsvis støttede sig paa holstenske adelsmænd. Den slesvig-holstenske, overvejende tyske adel kom, indtil der i Christian III.s senere aar indtraadte en renæssance for den danske adels politiske indflydelse i dens land, til at spille hovedrollen ogsaa i kongerigets politik. Denne adels maal var »en sluttet slesvig-holstensk stat, i personalunion med og altsaa med indflydelse i Danmark«, et maal, der allerede havde dæmret for dens forfædre i Grev Gerts og hans sønners tid, der lærte at kende fordelene ved hjemlandets »enge und einflussreiche Verbindung mit der räumlichen Weite des fruchtbaren meerumspülten Nordlandes«

(s. 60, 62). Sine hovedforkæmpere havde denne politik allerede i 15. aarhundrede faaet i den rantzauske slægt, og det blev Johan og Melchior Rantzau, der efter Frederik I.s død i København sluttede »Unionen« af 1533 mellem hertugdømmerne og kongeriget, der søgte at give forbindelsen fastere form ved bestemmelser om gensidig forsvarshjælp og afgørelse af stridigheder ved voldgift af et antal raader fra begge sider. Hedemann-Heespen fremhæver, at unionen, der sluttedes mellem landenes raader — Danmark var jo kongeløst — stiller hertugdømmerne op overfor kongeriget som »en uafhængig og ligeberettiget enhedsstat med frit valg overfor dets politik« — og ser heri en afgørende modsætning til den senere helstat, der først vokser frem af det 17. aarhundredes store krige og stigende fyrstемagt. — Politisk bevarede i aarene nærmest efter 1533 hertugdømmerne overvægten i unionen. Det var som deres hertug, at Christian III, støttet paa Johan Rantzaus feltherresnille, erobrede Danmark og opbyggede den ny danske kongemagt og statskirke, den sidste i nøjeste konfessionel og organisatorisk lighed med hertugdømmernes landskirke.

Reformationen og den tyske humanisme gav det højtyske sprog indpas ikke blot som kirkesprog i hertugdømmernes plattyske og jydsk egn, men ogsaa mere og mere som kancelli- og forvaltningssprog. Derimod ophørte i den senere del af Christian III.s regering den holstenske adels politiske indflydelse i kongeriget, selv om kronen længe vedblev at staa i meget betydelig gæld til holstenske adelige, især Rantzauerne. Mellem kongens 15 holstenske hovedkreditorer var 1540 9 medlemmer af denne slægt; endnu 1570 var en række danske len paa holstenske hænder, og Henrik Rantzau havde 1571—74 hele Salling herred som pant (jfr. s. 149 ff.). Den uhyre forøgelse af krongodset, der fulgte af kirkegodsernes inddragelse, betød ogsaa i det lange løb en svækkelse for adelens indflydelse syd for Kongeaaen¹. I samme retning virkede hertugdømmernes deling mel-

¹ Naar Hedemann-Heespen giver L. Bobé æren for denne historiske opdagelse (s. 57), saa skænkes der denne udmærkede danske historiker mere, end der med rette tilkommer ham.

lem forskellige linier af den oldenborgske kongeslægt. Kunde end til en vis grad stænderne støtte sig paa den snart frembrydende modsætning mellem den kongelige linie og Gottorperne, saa betød det dog foreløbig mere, at der ved siden af den fjerne og fortrinsvis af kongerigets opgaver optagne danske konge opstod en ny herskerslægt indenfor landet, der dynastisk traadte i forbindelse med tyske territorialfyrster og optog disses monarkisk-antistænderske politik. Derfor trak Johan Rantzau, ridder-skabets førstemand, sig tilbage fra sit statholderembede af uvilje over lantedelingen i 1544¹; derfor nægtede stænderne i 1564 at hylde Hans d. y. som regerende fyrste, og derfor forhandlede de under ledelse af den kongelige statholder Henrik Rantzau i 1588 med det danske rigsraad, i fælles modstand mod Enkedronning Sofies og Enkehertuginde Christines af dennes hessiske slægtninge inspirerede forsøg paa at skyde stændervalgretten til side, om at vælge den unge Christian IV til eneregerende fyrste over samtlige dele af hertugdømmerne. Valghyl-dingen af Hertug Filip i 1588 og af hans broder og efterfølger Johan Adolf sammen med Kong Christian IV i 1593 er stændernes sidste store sejr. 1608 gjorde Johan Adolf ved indførelsen af førstefødselsarveretten definitivt ende paa det vigtigste politiske stænderprivilegium. Gottorp blev her, som ogsaa paa den fyrstelige forvaltningscentralisations omraade, et forbillede for kongehuset, der først 1650 indførte arveregeringen i sin del af hertugdømmerne og først i 1660 i kongeriget.

¹ Naar Hedemann-Heespen betegner Johan Rantzau som »erfüllt von dem Staatsgedanken einer neuen Zeit« (s. 79), synes udtrykket misvisende. I lighed med sin søn og efterfølger Henrik er han en udpræget repræsentant for tanken om stændernes medregering, for den af Hedemann-Heespen som typisk for det 16. aarhundrede skildrede »dualisme« mellem fyrste og land. En stram monarkisk helstatsforvaltning laa Rantzauerne ligesaa fjernt, som den laa det 15. aarhundredes unionsvenlige svenske stormænd. — Derimod var Frederik I.s og Christian III.s sachsisk fødte kansler Wolfgang v. Utenhofen tilhænger af en »Gesammtstaat« med tysk humanistisk præg og med indskrænkning af adelens og stændernes politiske indflydelse — altsaa en forgænger for den række af holstenske og andre tyske statsmænd (Gert Rantzau, Detlev Reventlow, Fr. Ahlefeldt o. s. v.), der arbejdede paa bygningen af den monarkiske helstat.

Det 16. aarh. er dog endnu, i hertugdømmerne som i kongeriget, en stortid for den adelige stændermagt. Fyrstendømmet er endnu ikke skredet saa stærkt frem, at forholdet mellem den og den førende stand er afgørende forrykket; der indtræder i aarhundredets sidste halvdel, under Christian III og især under Frederik II, en harmonisk ligevægt mellem de to faktorer, som Knud Fabricius for Danmarks vedkommende har betegnet ved ordet »dyarki«. — Den ny humanisme fandt udtryk hos en række af den danske og holstenske adels førende mænd, i hertugdømmerne fremfor alle hos Henrik Rantzau (1526—99, statholder i den kgl. del 1556—98). I et aandfuldt kapitel »Der Humanismus und Heinrich Rantzau« belyser Hedemann-Heespen den nordalbingiske humanismes væsen, som det ytrer sig hos denne adelige statsmand og jorddrot, kunst- og lærdomsfremmer, der ved sin dominerende stilling i hjemlandets politiske og økonomiske liv, sin rigdom og det fyrstelige hof- og museliv, der udfoldede sig paa Breitenburg, og tillige ved sin individualistiske selvsvurdering og sin reklametrang næsten staar maal med den italienske renæssances fyrster. I et følgende kapitel skildres de rantzauske og andre slægters slotte og herresæder, med tilslutning til Vilh. Lorenzens opfattelse af den nordiske renæssances arkitekturstil som en overgang mellem gotik og barok, og det vises, hvorledes det 15. aarh.s store hjemlige »Schnitker«-kunst faar et nyt opsving ved de opgaver, der stilles den af stormændene i udsmykningen af deres boliger og huskapeller.

Indenfor kirkelivet medfører kirkens underordning under fyrstendømmet og dens — i de enkelte fyrstedejele ret forskellige — ordninger og forskrifter en stivnen af den første reformationsbegejstring, parret med intolerance overfor ikke-lutheranske konfessioner og sekter (kalvinister, mennonitter, davidjoriter o. s. v.). Hedemann-Heespen, der gang paa gang i sin bog viser sympati for den gamle kirkes principielle udsondring af kirke- og troslivet fra denne verdens hensyn og baand, skildrer det 16. aarh.s præster og menighedsliv med ganske mørke farver og citerer med synligt bifald de djærve udfald, som den begavede stallerenke fra Eiderstedt Anna Owena Hoyers — en af de

ejendommeligste kvindeprofiler i slesvig-holstensk historie — i sit plattyske digt »Dörppape« udfra davidjoritisk syn retter mod de lutherske landsbypræsters verdslighed og raahed. Han indrømmer vel, at sognepræsternes selvstændige jordbrug og den enkelte præsteslægts tilknytning til et sogn gennem mange slægtled (indtil 11 skal være forekommet i Nordslesvig!) bidrog til at give præstestanden en »Heimatlichkeit«, der længe bevarede den for at blive et fremmedlegeme indenfor landbefolkningen, men betoner samtidig, at den gejstliges nære forbindelse med det agrariske erhvervsliv »kunde lamme, ja i de fleste tilfælde maatte undertrykke hans idealisme« (s. 128). Sjælesørgernes gradvise udvikling til statseembedsmænd følger han med udelt uvilje, og deres deltagelse i nytidens politiske og nationale kampe fordømmer han. »Gott hatte seinen Platz an die Beamtenallmacht abgeben müssen, die noch heute auf ihm sitzt« (s. 134). Først det udgaaende 17. og det 18. aarh.s pietisme — der ses som en frugt af de store kriges prøvelser og lutring — knytter atter forbindelsen med den ældste reformationstids aand. Til kritikken over kirkelivets »Verstaatlichung« svarer den uvilje, der præger Hedemann-Heespens skildring af humanismens indtrængen i ungdomsopdragelsen og oprettelsen af lærde skoler, der bidrog til at sætte et skel mellem overklassens og folkets dannelse, som var middelalderen fremmed, og som sprogligt fik udtryk i modsætningen mellem latin-højtysk og nedertysk (og jydsk).

En ganske særlig interesse har Hedemann-Heespens skildring af adelens og landbrugets udvikling i hertugdømmerne igennem det 16. og 17. aarh., baade fordi hans fortrolighed med emnet er saa stor, og fordi man støder paa en række baade ligheder og forskelle mellem forholdene her og i kongeriget, der har sin meget store historiske betydning¹.

Fælles for landet syd og nord for Kongeaaen er den gennem hele det 16. aarh.s anden halvdel fortsatte stigning i kornpriserne, der gjorde landbruget i højeste grad rentabelt og

¹ Forfatteren har i sin skildring af den holstenske adels historie i meget kunnet støtte sig paa L. Bobés grundlæggende rids i indledningen til »Slægtten Ahlefeldts Historie« I (1912).

skabte store formuer i de adelige godsherrers hænder¹. Fælles for baade den danske og holstenske adel er desuden den stærke deltagelse i landenes styre og politik og den humanistiske dannelse hos standens bedste mænd. Fælles tillige nedgangen paa begge disse felter i tiden omkring aarhundredskiftet og i sammenhæng hermed en trang til at leve over evne og en stigende raahed der ikke modvirkedes ved den adelige ungdoms ofte planløse og demoraliserende udenlandsrejser². Fælles ogsaa en række af de gamle slægters uddøen.

Jævnside disse ligheder gaar imidlertid afgørende forskelle, der forklarer, at den holstenske adel ogsaa efter 1660 kunde gøre sig gældende politisk og kulturelt, mens den danske laa hjælpeløst under for den enevældige kongemagt og dens for en stor del tyske embedsmænd. Ovenfor er nævnt den politiske modsætning mellem kongehuset og Gottorp, der lod hver af disse søge støtte i stænderne, naar de saa deres fordel derved. Hermed — og vistnok tillige med Holstens karakter af rigslen og den beskyttelse for stænderprivilegierne, der laa i bestemmelserne i rigskonstitutionen af 1231 om, at ændringer i landets retsforhold og ny skattepaalæg ikke kunde foretages uden samtykke af »majores terræ« (jfr. s. 225, 562, 566) — hænger det sammen, at ridderskabets privilegier, modsat kongerigets haandfæstning, aldrig formelt ophævedes, saa meget de end skødes til side i praxis, og at der saaledes for ridderskabet bevarede en tradition om ret til deltagelse i landets styre, der i 19. aarh. kom til at spille sin store rolle. Den paa sprogfællesskabet beroende stadige kulturelle forbindelse med standsfællerne sydpaa

¹ Hedemann-Heespen nævner allerede i 1557 formuer indenfor ridderskabet paa 20—40.000 mk. For sig selv staar Henrik Rantzau, der med sin brunsvigske kone Christine von Halle fik en medgift paa 4 tdr. guld — svarende til værdien af samtlige adelsgodser i begge hertugdømmer — og som »daglig kunde udlane sine 200.000 mk.«. Jfr. s. 149—52. Sml. Bobé l. c. LXVII og J. Jessen i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte LI (1922) 27 om de enkelte slægters godsrigdom.

² Jfr. skildringerne s. 153—55, 214, 252—55 o. fl. st., der i anvendelsen af mørke farver ikke giver de tilsvarende danske udmalinger noget efter.

og den omstændighed, at de vigtigste af de tyske statsmænd, der i 17. og 18. aarh. fik indflydelse paa det danske monarkis styrelse, efterhaanden næsten alle optoges i ridderskabet eller indgiftede sig i dets slægter, vejer ogsaa tungt til. Men ligesaa meget betyder sikkert den kendsgerning, at hertugdømmernes økonomiske liv var rigere, og lettere og stærkere kunde befrugtes udefra, samt endelig den særlige form, som den adelige jordbesiddelse fik hernede.

Baade for det danske og for hertugdømmernes landbrug spillede studeavlen, svinefedningen og kornproduktionen i det 16. aarh. hovedrollen, indenfor de sidste studeavlen mest i Nordslesvig og Vestmarskerne, kornavlen mest i Østholsten. Hertugdømmerne havde her den store fordel, at de laa nærmere ved afsætningsmarkederne for disse produkter, især Nederlandene, Hamborg og Lübeck; for øxnehandelens vedkommende kom hertil, at de modtog en stor del af de magre jyske øxne og efter fedningen paa de frugtbare marsk- og engjorder i Nord- og Vestslesvig med øget provision kunde afsætte dem til markederne sydpaa. Med den større nærhed ved Nordeuropas økonomiske hovedcentrer hænger det ogsaa sammen, at de til de adelige godser knyttede industrielle virksomheder (sav-, papir- og oljemøller, metal- og krudtværker, storbryggerier m. m.) og den selvstændige adelige skibsfart til de nordtyske byer, Østfrisland og Holland (en storagrar som Hertug Hans d. y. sendte endog skibe saa langt som til England og Finland) fik et langt større opsving end nord for Kongeaaen og paa de danske øer. Sidst og ikke mindst fremmede de holstenske og slesvigske marskegnes geografiske beliggenhed og det nære etniske og sproglige slægtskab, i forbindelse med Gottorpernes kloge og tolerante immigrantpolitik, den indvandring af hollandske kolonister, der allerede fra midten af 16. aarh. indførte den højt udviklede hollandske mælkeribrugsteknik i de holstenske marskegne, hvorfra den gradvis bredte sig til det øvrige land, især paa de adelige godser. I løbet af det 17. aarh. fik de fleste holstenske adelsgodser deres »hollænderier« med hollandske eller indfødte mejeriforpagtere, og en mægtig forøgelse af mælkeproduktionen

— 15 liter daglig pr. ko nævner Hedemann-Heespen for Eiderstedts vedkommende (se s. 167) — og en dertil svarende storexport af ost og smør til Hamborg og ad søvejen lige til Spanien blev følgen. O. 1600 udførte Eiderstedt aarligt ad søvejen 2—3 mill. pund ost (s. 169, 184). »Eiderstedt war das reine Neuholland geworden, in seinen Sekten wie in seinen Käsen« (s. 251), og endnu o. 1700 gjorde Glückstadttegnen paa fremmede indtryk af et hollandsk landskab. — Hertugdømmernes landbrug opnaaede herved for næsten et par hundrede aar en overlegenhed over kongerigets, der først langsomt og sent og da med Holsten som læremester slog ind paa samme vej.

Det er en af de store fortjenester ved Hedemann-Heespens bog, at den kaster et saa stærkt lys over den rolle, nederlænderne har spillet for hertugdømmernes erhvervs- og kulturliv, der herigennem nød godt af den forlæggelse af verdenshandelens hovedveje og hovedcentrer til Atlanterhavet, der medførte stagnation for de tyske Østersøbyers handel. Paa landbrugets omraade synes det senere saakaldte »holstenske kobbelbrug« (med 7—9 vange i skifte, afvexlende med brak) i sin oprindelse at hænge sammen med den hollandske mejeridrifts indførelse; og det er muligt, at ogsaa den berømte tønderske kniplehjemmeindustri kan føre sin oprindelse tilbage til hollandske forbilleder (s. 511). Ogsaa indenfor havebruget var hollænderne læremestre, og i Elbmarskernes byer, især i det af Hertug Frederik III i 1621 grundede Friederichstadt, der i sit ydre præg endnu virker ganske hollandsk, gjorde hollandsk handel og kultur sig stærkt gældende¹. Paa de paa hjemligt erhverv fattige frisiske øer

¹ I denne forbindelse kan nævnes et hidtil uoplyst træk, der ogsaa i det kongelige Glückstadt viser hollandsk merkantil indflydelse. Det af Kong Frederik III oktrojerede kompagni for handel paa Afrika, der havde sit sæde i denne by, og som i 1660-erne gav anledning til alvorlige tvister med Generalstaterne, havde sine hovedaktionærer blandt hollændere, der ad denne vej som »interlopers« søgte at omgaa det hollandske Vestindiske Kompagnis monopolstilling. Det er i visse henseender en parallel til de hollandske købmænds forsøg paa udfra holsten-gottorpsk neutralt omraade at opretholde den handel paa Spanien og dets kolonier, som krigen med dette vanskeliggjorde for moderlandets vedkommende.

blev tjeneste paa hollandske koffardi- og især hvalfangstskibe den traditionelle levevej for den mandlige befolkning helt ned til midten af det 18. aarh., da overhovedet Nederlandenes økonomiske betydning veg for Englands og Hamborgs. Hedemann-Heespen følger den hollandske kulturindflydelse ogsaa i kunsten, selskabslivet og omgangsformerne. Hertug Frederik III var i sin ydre type ganske nederlandsk, og den til Gottorperhoffet knyttede kunst, hvis hovedrepræsentant var maleren Jürgen Ovens (fra Tønningen, elev af Rembrandt og borger i Amsterdam), var en direkte aflægger af den store hollandske.

»Paa samme tid, som Tyskland og Nederlandene efterhaanden fjærnede sig fra og blev varigt fremmede for hinanden, forblev nederlænderne bag den tyske Nordsøs vader tyske, og hertugdømmernes beboere indsugede nederlændernes blod, aand og kunnen som deres livsaande og forblev eet med den neder-tyske stamme, der tilbage til Romerrigets og den kristne antiks overleveringer tilhørte de europæiske vestfolks gamle dannelse« (s. 251). Holsten var »folkebro« mellem det germanske vesten og tyskerne, saavel som mellem disse og Norden.

Jordbesiddelsesforholdene undergik i hertugdømmerne i løbet af det 16. og 17. aarh. meget vigtige ændringer¹. Det afgørende træk er storgodsdriftens fremtrængen og delvise fortrængen af de gamle selvejer- og fæstebol (Hufen). Det 16. aarh.s mægtige, omend ujævne, stigning i priserne paa landbrugsprodukter medførte, at bondebol i voxende antal nedlagdes og sammenlagdes under avlsgaarde; haand i haand hermed gik inddragelse af ryddet almindingsskov og indlemmelse af dele af landsby-

¹ Hedemann-Heespens skildring af hertugdømmernes agrarudvikling bør sammenholdes med Dr. Jens Jessens store afhandling »Die Entstehung der Gutswirtschaft in Schleswig-Holstein bis zum Beginn der Agrarreformen« i Zeitschrift d. Gesellschaft f. Schleswig-Holst. Geschichte LI (1922) 1—206, der paa flere punkter viser en afvigende opfattelse. Som hovedaarsag til det 16. aarh.s adelige godsafbundingsarbejde sætter Jessen den ved rostjenestens ophør og prælatstillingernes bortfald fremkaldte tilskyndelse for adelen til i stigende grad at basere sin existens paa landbruget. Prisstigningen virkede paa denne baggrund som et incitament til indførelse af stordrift.

jorden ved »Hufslach«¹. Den samme proces fortsattes mange steder gennem det 17. aarh., især i tiden lige før og efter aar 1700, da en ny stærk prisstigning indtraadte, og de store krige og farsoter havde skabt en mængde øde gaarde og landsbyer. I Østholstens oprindelige venderomraade (Vagrien) besad adelen jurisdiktionsret paa sine godser fra den tyske kolonisations tid, og der dannede sig her store sluttede ridder- og klostergodser med udstrakt højheds- og forvaltningsret over de tilflyttede tyske og nederlandske bondekolonister og resterne af de under tvungne vender, forbundet med retten til »beder« og andre grundherreindtægter. Ved pantsættelse fra landsherrernes side bragte adelen og gejstligheden efterhaanden al jorden i disse egne under sig. Efter reformationen kom de gejstlige godskomplekser dels i landsherrernes, dels i adelens hænder; den sidstes godsomraade fik herved en yderligere afrunding, og de adelige frøkenklostre (Preetz, Ütersen, Itzehoe og Slesvig) opretholdtes som en ved de dertil knyttede prælaturer vigtig støtte for adelens magt. Ogsaa i Slesvig var o. 1500 retshaandhævelsen almindeligt paa de adelige godser kommet i hænderne paa de mest holstenske adelige godsejere, og privilegiet af 1524 tildelte alle adelsgodser i hertugdømmerne en vidtgaaende jurisdiktionsret; men i de dele af Nord- og Vestslesvig, hvor adelens besiddelser var forholdsvis smaa og spredte, havde den adelige birkeret svært ved at trænge fuldt igennem, og kongerne og hertugerne støttede herredstingene paa birkerettens bekostning. Det hænger sammen hermed, at der, modsat i Østholsten og Sydøstslesvig, hvor indførelsen af storgodsdrift i stort omfang ledsagedes af adelsjordens udskiftning af markfællesskabet, i regelen ikke her fandt nogen udskiftning sted. Resultatet af denne udvikling blev, at adelsgodserne i disse egne (samt i det meste af Midt-holsten og Midtslesvig) sjælden voxede ud til store sluttede godskomplekser og for største delen kom ud af adelens hænder og blev domæneland. Kronen og hertugerne, der ved kirkegodsernes sækularisation havde faaet ny store kapitaler i hænde, optraadte i hertugdømmerne, som den første gjorde det ogsaa i kongeriget,

¹ Se Jessen I. c. 67.

som opkøbere af adelsgods i stor stil med det formaal at skabe store sluttede domæneomraader. I Nordslesvig var de vigtigste undtagelser fra denne proces Ahlefeldternes store godsomraade omkring Søgaard, der dog allerede i 1725 splittedes paa forskellige hænder, det i 1660erne oprettede grevskab Schackenborg og den vældige godssamler og landbrugspioner Hertug Hans den yngres lensomraade i Sundeved, paa Als og i Nordangel. Det meste af det sidste kom dog i løbet af det 18. aarh. efterhaanden atter i kronens hænder. De nordslesvigske domænebønders almindelige besiddelsesform blev i løbet af det 16.—18. aarh. arvefæstet, og forskellen mellem dem og de jordegne bønder udviskedes mere og mere¹. Ogsaa i de kongelige domæner i Holsten og paa Gottorpernes domæneland gik tids- og livsfæsteforholdet efterhaanden i en række tilfælde over til arvefæste². — For adelens vedkommende blev resultatet af den her skitserede udvikling, at dens godsomraade i hovedsagen kom til at danne en fast-afgrænset geografisk enhed, omfattende Øst- og dele af Midtholsten, Dänischwohld og Svansen samt dele af Sydangel, delt (fra 1713) i »distrikter«, ganske adskilt fra de landsherrelige amter og deres amtmandsstyre, med egen adelig jurisdiktion og forvaltning og, modsat amterne, men i lighed med byerne

¹ Sml. P. Lauridsen i *Sønderjydske Aarbøger* 1889: 87 ff. og i *Danmark, Land og Folk* (udg. ved Daniel Bruun) IV *De sønderjydske Amter*, 57 ff. Hedemann-Heespen tegner ikke med tilstrækkelig skarphed den land-økonomiske udvikling i Nordslesvig, der faar en saa stor betydning for den derboende danske bondestands hele udvikling og for den nationale vækkelse i 19. aarh.

² I Midtholstens og Midtslesvigs geestland forsvandt lidt efter lidt de adelsslægter, der var blevet tilbage efter mandefaldet i det 15. aarh.s fejder med kongeriget og Ditmarsken. I Ditmarsken var den gamle ridderadel forsvundet allerede i 13. aarh., og de adelige besiddelser, som i det 16. aarh. dannede sig i landets kongelige del, gled senere for største delens vedkommende atter ud af adelens hænder (sml. Steinhäuser i *Jahrbuch des Vereins für Ditmarscher Landeskunde* IX (1929)); her, som andre steder i vesten, blev de store bondeejendomme fremherskende. I Elbmarskerne vedblev der at bestaa spredte adelsgodser med for det meste ringe sædegaardsjord; bønderne var i regelen jordegne, men ydede visse fastsatte arbejdsydelser og afgifter.

og de adelige frøkenklostre, liggende under hertugernes og ridderskabets fællesregering, en verilabel »stat i staten«.

Et afgørende træk af samfundsøkonomisk natur bandt yderligere de holstensk-sydslesvigske adelsgodser sammen og gav dem en fra kongerigets forhold afvigende karakter, nemlig livegenskabet. I sin endelige form, som den fremtraadte i det 16. aarh., omfattede livegenskabet stavnsbaand, udstrakt jurisdiktions- og myndighedsret for godsherren, der ogsaa privatretsligt kunde gribe ind i bøndernes forhold, f. ex. ved at forbyde ægteskab — en meget vigtig forholdsregel til forhindring af befolkningsoverskud — samt endelig en legalt uindskrænket dispositionsret over bøndernes arbejdskraft¹. Om livegenskabets økonomiske værdi som driftsform betragtet har meningene, ogsaa i ældre tid, været delte. Den holstenske adelsmand Brockdorff ser 1659 i det hovedaarsagen til adelens økonomiske tilbagegang og kræver det snarest ophævet². Det er et krav af samme art, som Christian IV og senere Hannibal Sehested i sit »politiske testamente« udfra rent statslige motiver opstiller for det danske vornedskabs vedkommende. Hedemann-Heespen mener selv, at »der Wert der Leibeigenenwirtschaft in der Zeit

¹ I sin forklaring af livegenskabets oprindelse og udvikling følger Hedemann-Heespen den fremstilling, han allerede i 1922 gav i en afhandling i »Heimatbuch des Kreises Rendsburg« (»Die Slaven. Die Leibeigenschaft. Die adeligen Güter«), og som søger oprindelsen til stavnsbaandet i de tyske ridders militære højhedsret over de erobrede venderomraader og deres befolkning. Naar han til støtte for denne opfattelse peger paa aarsagerne til det danske stavnsbaands opstaaen i det 18. aarh. (»War doch in Dänemark das Stavnsband der Männer eine Folge der Rekrutenlieferungspflicht«, s. 163), saa er denne sene analogi ikke synderligt overbevisende. Det stavnsbaand, der udvikledes af det gamle danske vornedskab, og som kun gjaldt paa Sjælland og Laaland-Falster, skyldtes rent landøkonomiske aarsager. Jessen (l. c. 73 ff.) sætter stavnsbaandets opstaaen til 16. aarh., og anser det ikke for udelukket, at det delvis kan skyldes dansk forbillede. Han overser dog, at den danske bondes vornedskab, der ikke omfattede Jylland, den ved hertugdømmerne nærmeste danske landsdel, aldrig fik den vidtgaende form som bøndernes afhængighed i de tyske kolonisationsomraader øst for Elben.

² Bobé: Slægten Ahlefeldts Historie I, XCIV; Jessen l. c. 166—67.

vor den grossen Kriegen sich in seiner besten Kraft erschöpft hatte« (s. 442). Ser man paa betydningen af denne driftsform for den holstenske adel som stand, er det imidlertid et spørgsmaal, om den ikke, i forbindelse med størrelsen af de godskomplexer, der kunde være samlet paa enkelte adelsmænds hænder¹, og godsdriftens sluttethed har bidraget til at give denne adel et økonomisk grundlag, der bevarede den for i samme grad som den gamle danske adel efter 1660 at blive sat ud af spillet.

I betragtning af den rolle, som den holstenske adel, den gamle og de i ridderskabet optagne nye slægter, i slutningen af det 17. og i det 18. aarh. har spillet i den danske stats historie, er det rejste spørgsmaal af vægtig betydning ogsaa for Danmark. Forskellige danske forskere — især Fridericia, Henrik Pedersen og Th. B. Bang — har givet vigtige bidrag til belysningen af jordbesiddelsesformens og de agrariske driftsystemers udvikling i det 16. og 17. aarh.s Danmark, og resultatet af deres forskning synes at kunne sammenfattes derhen, at vi i Danmark har de samme tendenser i retning af storgodsdrift og bondearbejdskraftens stigende afhængighed af den adelige godsherre som i Holsten, men at udviklingen, da det 17. aarh.s økonomiske vanskeligheder indtraadte, og de store krige gjorde deres ødelæggende gærning, paa dette omraade var naaet mindre vidt end i Holsten. De danske adelsgodser laa mere spredt end her og var, især i Jylland, gennemgaaende mindre. Hovedgaardsjordens udskiftning af landsbyernes dyrkningsfællesskab synes at have været gennemført i mindre omfang, og det danske vornedskab, der ikke var noget livegenskab, gjaldt kun i en del af landet og ikke i de dele — Fyn og de i 1660 afstaaede skaanske provinser — hvor adelsbesiddelsen var mest dominerende. Det blev forbeholdt enevælden at føre udviklingen videre til større lighed med den holstenske, men da var den gamle adels rolle i dansk statsliv udspillet.

Det problem i nyere dansk historie, der ligger i den kendsgærning, at den nationale adel, der gennem aarhundreder havde

¹ Se f. ex. Jessens skildring af Asmus Rumohrs dødsbo i 1690, l. c. 27.

været det vigtigste statslige og til tider ogsaa det højeste kulturelle udtryk for det danske folk og øvet en væsentlig indflydelse paa den danske stats indre og ydre udvikling, fra det 17. aarh.s slutning ganske mister denne indflydelse, uden at nogen anden af landets stænder er eller sættes i stand til at overtage arven, rejser sig med styrke for en dansk læser af Hedemann-Heespens bog, fordi den viser, hvorledes der i Holsten trods enevældens og dens embedsmænds gærning bevaredes en kontinuitet i den historiske udvikling, som fattes i Danmark. Den holstenske adels hovedslægter, dens korporative sammenlutning ridderskabet og dens traditioner levede videre og øvede indflydelse paa udviklingen ikke blot i hertugdømmerne, men ogsaa i Danmark. Helt ned i det 19. aarh. kunde ridderskabet gøre sig gældende som kulturel og politisk faktor, og dets aand er end ikke nu helt svundet. Som bevis for det sidste tør man opstille selve Hedemann-Heespens bog, ti det er jo paa en maade selve ridderskabet, der i den vender sig tilbage i et samlet overblik over sin og sit lands historie. Trods sin kærlighed til og fremhævelse af bondekulturen er han nemlig i roden af sit væsen aristokrat. Gang paa gang træder dette frem i hans værk, baade i den dybe samhørsfølelse, der præger hans skildring af den slesvigholstenske adels historie og kultur, og i hans almindelige kulturbetragtninger. Han fremhæver retten for en stand til at nyde store skatteprivilegier og andre forrettigheder, »naar den ved denne stilling og bevidstheden om den vinder evnen og den rolige sikkerhed til, som f. ex. de engelske pairs, at virke for almenvellet og hæve sit folk op paa et højere dannelsesstrin indenfor menneskehedens ramme« (s. 219). Dette var i følge ham Henrik Rantzaus tankegang (sml. paa dansk grund Herluf Trolle), og det er med sorg han konstaterer, at det følgende slægtled ofte glemte adelens forpligtelser. Han fremhæver med Kielerforfatteren Amthor paa Frederik IV.s tid adelsgodsets betydning som »en uhyre, udadleligt forvaltet sparekasse for staten i nødsfald« (s. 308) og priser den samme Amthors blik for, at »næringsspillerummet hos os er alt for snævert til at tilstaa mere end et lille udvalg lighed i nydelser, mættede glæ-

der« (s. 431. Sml. ogsaa s. 788—89 fremhævelsen af adelsgodsernes politiske, sociale og kulturelle betydning). Udfra den holstenske landadelsmands forudsætninger fremhæver han (atter med støtte i Amthor) de gode sider ved livegenskabet; dets regulering af befolkningstilvæksten¹ og dets betydning ved at hindre et uøkonomisk luksusforbrug hos underklassen, og han skildrer gemytslivet hos den livegne bonde, der var fast knyttet til »das engste ländliche Heimatdasein«, saaledes som det giver sig udtryk i ordsprog og ordstev, som præget af en ejendommelig rigdom (jfr. s. 309, 435—438). Først da i 18. aarh. den frie bondes økonomiske overlegenhed gjorde sig gældende, var livegenskabet dødsdømt.

Ogsaa i sin skildring af bøndernes landbrug og kaar giver Hedemann-Heespen en række instruktive træk. Han fordyber sig med hjemstavnsforskerens glæde i det gamle bondeliv, der paa materielt omraade stærkt prægedes af tidens rigdom og nydelsestrang (se bl. a. skildringen s. 170 af høstmaaltiderne — 5 om dagen — paa Nordstrand, der kalder Bonde-Breughels malerier frem i erindringen). Han beskriver indgaaende bonde- dragterne og de fra egn til egn stærkt varierende hus- og gaardformer. Særlige kapitler vies det for vestkysten saa betydningsfulde digevæsen. Ogsaa her spores indflydelse af hollændernes fremskredne teknik, og samtidig ses den stigende fyrstemagt i de omfattende digearbejder, der foretoges eller planlagdes af Hertug Adolf, Christian IV og Grev Ernst af Schauenburg. Ligeledes skovens gradvise aftagen gennem tiderne og vildtets forsvinden belyses ved en række eksempler; landskabeligt kom store dele af hertugdømmerne til at præges af de levende hegn (»die Knicks«) om de udskiftede markjorder. For byerne havde baade den adelige storindustri og adelens toldfri handel og den spirende statslige merkantilisme ret skæbnesvangre følger. Paa

¹ Forf. nævner s. 454, at der ved midten af 18. aarh. hos den samlede befolkning i Hertugdømmerne fandt et ægteskab sted om aaret for hver 120—125 mennesker, men hos godsbefolkningen kun for hver 150. Samme sted nævner han, dog uden nærmere kommentarer, at børnedødeligheden hos den sidste var dobbelt saa stor som ellers.

østkysten havde kun Flensborg ved sin tømmerhandel, senere brændevinshandel paa Norge og Kiel i kraft af sit berømte pengemarked større betydning. Et forsøg fra kongens og hertugens side paa i 1615 at ophæve alle lavsprivilegier vakte saa stærk modstand fra byernes side, at det i længden ikke lod sig opretholde (s. 202—204).

Et omraade, hvor forfatteren i sin indledning stærkt klager over mangelen paa forarbejder, er fremvæksten af den fyrstelige forvaltning paa bekostning af det gamle stænderstyre og bystyre¹. Endnu i Frederik II.s og Henrik Rantzaus tid holdt stænder- og fyrstemagt hinanden nogenlunde i ligevægt, men den første var kendeligt paa retur. I landretten, som hertugerne efter bestemmelsen i 1564 skulde skiftes til at afholde hvert aar for begge hertugdømmer, og som fra 1573 helt overtog landdagens jurisdiktionelle hverv, var antallet af »lærde« landraader stigende i forhold til de adelige. 1608 ophævedes stændervalgretten for Gottorps vedkommende, og gradvis mistede ogsaa landdagens skattebevillingsret sin hævd, samtidig med at fyrsterne søgte at holde byernes repræsentanter borte fra stændermøderne². Ganske vist var amtmændene i de fyrstelige amter, der efterhaanden kom paa fast løn, i henhold til privilegiet af 1524 endnu i regelen i det 17. og i stort omfang ogsaa i det 18. aarh. indfødte adelige — en væsentlig forskel fra kongerigets forhold under enevælden — og som »landraader« tillige deltagere i den fyrstelige centralforvaltning, men mere og mere trængte borger-

¹ Efter fremkomsten af Hedemann-Heespens bog er denne udvikling belyst for Gottorps vedkommende i et arbejde af Ludwig Andresen og Walter Stephan: *Beiträge zur Geschichte der Gottorfer Hof- und Staatsverwaltung von 1544—1659* (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Herausgeg. von der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Bd. 14—15, Kiel 1928).

² Denne bestræbelse stødte flere gange paa modstand hos ridderskabet. »Nichts von dem Hass zwischen den Ständen wie anderswo« (s. 223). Økonomisk føltes adelens konkurrence dog ogsaa i Holsten haardt af borgerne, og disse stræbte i det 17. aarh.s økonomiske nedgangsperiode med held at udkøbe adelen af byerne, hvor den havde erhvervet store husbesiddelser (se Jessen l. c. 25—26).

lige embedsmænd fra landet selv eller indkaldte tyskere (fra Sachsen, Hessen, Brandenburg og andre egne af Tyskland) ind i det gottorpske »hofraad« (oprettet 1590), i kanslerembedet og i »amtschreiber«-embederne, der fik skatte- og afgiftsoppebørslerne under sig. Gottorp blev paa forvaltningens, som paa arvefølgeordningens omraade et forbillede for kongelinien, baade i hertugdømmerne og i selve Danmark — et forhold der fra dansk side sikkert kunde fortjene en nøjere undersøgelse. Som kongelige statholdere indtog endnu Henrik Rantzau og hans søn og efterfølger Gert (1598—1627) en dominerende stilling, men efter Gerts død lod Christian IV embedet staa ubesat, indtil han i 1632 besatte det med sin ældste søn, der senere efterfulgtes af den yngre, Hertug Frederik — en parallel til den langvarige ikke-besættelse af kongerigets rigshofmesterembede. Som følge af den strammere landsherrelige forvaltning og udvidelsen af domænerne i forbindelse med afløsningen af bøndernes arbejds- og naturalydelse i penge steg de fyrstelige statsindtægter stærkt (se de af Hedemann-Heespen s. 238 ff, 244—45 nævnte tal, der naturligvis maa ses paa baggrund af den synkende pengeværdi).

Det 16. og begyndende 17. aarh. er dog endnu paa alle omraader en overgangstid. »Weit und beherrschend ragte das Mittelalter noch in die neue Zeit hinein« (s. 254). Stadig levede megen gammel raahed og vildskab hos adel, præster og bønder og fandt udtryk i heksebaal, tortur, drab og voldsgerninger og i tøjlesløst æde- og drikkeri. »Ogsaa denne gang kom verdenskrigen, den 30-aarige, som likvidator af det skønne, hule skin«.

Christian IV tegnes af Hedemann-Heespen med udpræget sympati som en af sin tids »mest egenartede, selvstændige, straalende og foretagsomme« regenter (s. 249) og tillige som en typisk overgangsskikkelse, der »in einer schon stark entmittelalterten Welt doch noch einmal in seiner Person den ganzen formensprengenden Zauber spätgotischer Volkstümlichkeit darstellte« (s. 356). Ogsaa den danske historieforskning har, trods al kritik paa enkelte punkter, betaget af denne konges animalske livsudfoldelse og folkelige rundhed, været tilbøjelig til at overse,

at hans virken, mere i kraft af hans urolige og uafklarede personlighed, end som følge af økonomiske og sociale misforhold, som en overlegnere regent vistnok kunde have bidraget til at udligne, blev saa langt overvejende negativ. Indadtil skabte hans regering et mistillidsforhold mellem konge og adel, der ikke i samme skarphed havde været til stede under hans forgængere, og øgede modsætningen mellem adelen og de lavere stænder saa stærkt, at statsomvæltningen i 1660, 12 aar efter hans død, blev den svært undgaaelige følge. Hans mistænksomme egenvilje, der ikke begrundedes ved fremragende regentevne, førte ham til en konsekvent stræben efter mest muligt at borteliminere den førende stands indflydelse i statslivet og derved berøve dens evnerige elementer et naturligt virkefelt. Den eneste af de adelige statsmænd, som han i sin sidste tid knyttede til sig i »svigersønnepartiet«, der havde forudsætninger, og det meget usædvanlige forudsætninger, for at føre udviklingen, baade den indre og den ydre, videre i et roligere spor med bevarelse af dens kontinuitet, kom for sent til og fik sin bedste manddoms virkefelt udenfor det egentlige Danmark. Paa udenrigspolitikens omraade viste Christian IV sig — det indrømmer ogsaa Hedemann-Heespen — ganske ude af stand til at overskue og udnytte sin tids »konjunkturer« (for at anvende et af datidens diplomater yndet udtryk). Disse konjunkturer var vanskelige, og Hedemann-Heespen har ret, naar han erklærer, at den daværende danske stat ikke var en alvorlig deltagelse i storeuropæiske konflikter voxen, og at i saadanne konflikter hertugdømmerne »ved deres europa-nære, let saarbare beliggenhed langt mere betød en svaghed end ved deres krigsmidler en styrke«, mens »Sverige kunde støtte sin sene hundredaarige vikingepolitik paa sin uangribelige hjemlige operationsbasis« (s. 270). Men kunde en klog dansk statsleder ikke have undgaaet at skabe den stærke modsætning paa een gang til Sverige og Nederlandene, Østersøens politisk og merkantilt efterhaanden førende magter, og var ikke Christian IV.s nordtyske politik, hvis hovedmotiver var af rent dynastisk art, fremmed for, ja modsat det danske folks interesser? Der bør lægges eftertryk paa den kendsgerning,

at rigsraadet, der trods alt forfald jo dog var en forsamling af danske storbønder og derfor rent instinktivt gav udtryk for den sunde linje i dansk rigspolitik, fraraadede Kejserkrigens æventyr, som det havde fraraadet Kalmarkrigen og Frederik II.s Syvaarskrig. Hedemann-Heespen karakteriserer s. 694 Danmarks udenrigspolitik i disse ord: »Paa den ene side i bevidstheden om sin lidenhed tilbøjelig til en fordækt, afventende, rænkefuld politik, har det paa den anden side atter og atter sat sig maal, som man kan kalde overmodige. I det 16. som i det 17. aarhundrede har denne sindsretning i strid med Sverige kostet de bedste frugter af Kalmarunionen og Sundets østkystlande. . . .« Det er en karakteristik, som ganske godt rammer den politik, der fulgtes af Christian IV og hans nærmeste efterfølgere, men det vil være vanskeligt at udpege nogen dansk statsmand som dens repræsentant. Da denne politik i 1660 havde høstet sin frugt i Østdanmarks tab, blev det den gamle danske adels sidste og vistnok betydeligste statsmandsevne, den graanede Hannibal Sehested, der med opbydelse af sin sidste vældige energi søgte at fortsætte rigsraadets negative fraraadningspolitik i positiv retning ved forsøget paa at skabe en dansk-svensk alliance, baseret paa interessefællesskabet om Østersøen og støttet paa England, den naturlige allierede mod den hollandske politik, der saa stærkt havde bidraget til Danmarks ydrepolitiske krak¹. Sehesteds politik, der senere optoges af den svagere Griffenfeld og paa svensk grund af den mere aandsbeslægtede Johan

¹ Ogsaa Colberts Frankrig ønskede i modsætning først til England, derpaa til Holland, sluttelig til begge, sit forbund med Sverige udvidet ved »une plus étroite liaison« mellem dette og Danmark, »afin que les deux Royaumes puissent se rendre maîtres de la mer Baltique, ce que sera toujours fort aisé, quand ils seront bien unis et s'ils tiendroient une bonne flotte au Zond« (Den franske udenrigsminister Hugues de Lionne til den franske ambassadør i Norden Terlon, bimemorial af 23. juni 1665, egenhændig koncept i Archives des affaires étrangères i Paris; utrykt).

Naar danske historikere ofte taler om »Vestmagterne« i forhold til Østersøen som en enhed (se f. ex. Arup: Rids af Danmarks Historie 34), saa overses det for meget, at interesse modsætningerne mellem dem her var meget betydelige, og at det meget vel var muligt for nordisk statskunst, som baade Karl Gustav og Sehested viste, at udnytte disse modsætninger.

Gyllenstierna, mødte for stærke modkræfter til at kunne slaa igennem, mindre hos det styrende svenske raad end hos den tysk-orienterede og rent dynastisk følende (jfr. Hedemann-Heespens rammende karakteristik s. 265) Frederik III og hans efterfølger og deres mest tyske raadgivere. Ledelsen af dansk udenrigspolitik gled over til Tyske Kancelli og fandt sine hovedopgaver dels i de mislykkede revanchekrige mod Sverige, dels i bestræbelserne for, naar lejlighed gaves, at udvide og afrunde monarkiets helt eller halvt tyske besiddelser.

Krigene 1626—29, 1643—45 og 1657—60 gjorde hertugdømmerne til skueplads for de frygteligste hærgninger¹ og bidrog stærkt til den økonomiske tilbagegang, der var begyndt som følge af de synkende kornpriser. I forholdet til Gottorp lod de det latente modsætningsforhold udvikles til aabent fjendskab. Hertug Frederik III blev for at beskytte sine lande mod følgerne af krige, hvori han ikke havde nogen interesse, drevet til først at tilkøbe sig neutralitet og derpaa til i 1657 at slutte ligefrem alliance med Sverige, hvis konge et par aar forinden havde ægtet hans datter, en alliance, der ved fredene i 1658 og 1660 bar sin frugt i ophævelsen af det danske lensbaand over Slesvigs gottorpske del (hvorefter Kong Frederik III ogsaa skilte sin del af Slesvig fra den danske krone).

Hertugdømmernes deling, der for deres indre historie havde saa stor betydning, fik nu ogsaa skæbnesvangre følger for monarkiet udadtil. Under ledelse af en betydelig statsmand Johan Adolf Kielmann (af Itzehoe borgerslægt, advokat, stændernes syndikus, fra 1637 i Hertug Frederik III.s tjeneste og i dennes senere aar og især under Hertug Christian Albrecht som kansler enevældig leder af Gottorps politik, opløftet i tysk rigsadel under navnet v. Kielmannseck og senere reciperet i ridderskabet)

¹ Hedemann-Heespen fremhæver dog, at disse var mindre end i de tyske lande, der gennem en længere aarrække maatte afgive valpladsen for Trediveaarskrigens kampe, og giver unionen med Danmark hovedæren for, at hertugdømmerne undgik samme skæbne. — Et udtryk for hærgningernes omfang har man i den stærke nedskrivning af plovtalet, som Christian V i 1683 lod foretage (s. 352).

knyttedes Gottorp endnu fastere til Sverige og fik, som Hedemann-Heespen siger, næsten karakter af »en svensk provins og det en af de mest udsatte af dem alle« (s. 287). Forholdet mellem Danmark og Gottorp blev en funktion af den svensk-danske modsætning og prægedes af denne i dens forskellige faser, men fik tillige derved en almen-europæisk betydning, der ikke stod i forhold til den gottorpske stats land- og folkeomraade. For det militære, overvejende tyske aktivistparti ved det danske hof blev det parole at begynde revanchekrigene mod Sverige med et angreb paa Gottorp (saaledes i 1675 med det kyniske overfald paa hertugen og i 1700), mens de i Østersøens pacificering og Østersøhandelens fredelige gang interesserede vestmagter England og Holland saa sig foranledigede til at indgribe for at hindre konflikten i at gribe videre om sig (1689, 1700). Først da Pultávaslaget og dets følger bragte den instabile svenske Østersøstormagt til fald, lykkedes det Danmarks konge, støttet til de nyskabte Østersøstater Rusland og Brandenburg-Prøjsen, at knække Gottorp i hertugdømmerne og at indlemme dets del af Slesvig i den kongelige del (1721). Men det gottorpske huses rolle var ikke udspillet dermed. Den med Hertug Adolfs frieri til Dronning Elisabeth af England (se Hedemann-Heespens bog s. 89) indledede politik: at give Gottorpslægten position ved dynastiske forbindelser med Nordeuropas betydende fyrstehuse, fortsattes og medførte, at baade Rusland og Sverige fik holsten-gottorpske herskerdynastier, der til tider formaaede at lade slægtens danskfjendtlige tradition præge deres landes politik (Peter III, Gustav III). Det af Bernstorfferne tilvejebragte mageskifte (1767—73) mellem det danske kongehus og Jekaterina II bragte ganske vist den nu farligste modsætning, den til Rusland, til ophør, men indledede tillige den stærke afhængighed af det gottorp-romanovske dynasti, der prægede dansk politik langt ned i 19. aarh. »Unglücklich in ihren nächsten, sind die Gottorffer oft erstaunlich erfolgreich in ihren Fernwirkungen gewesen« (s. 341)¹.

¹ Hedemann-Heespen beklager (s. 896), at den gottorpske slægts og dens politiks historie paa en række punkter endnu er saa mangelfuldt ud-

I hertugdømmernes som i kongerigets indre udvikling i 17. aarh. er det afgørende træk den monarkiske enevældes og den centraliserede statsforvaltnings sejr over resterne af stændernes deltagelse i lovgivning, skattebevilling og landets styrelse. Hedemann-Heespen fremhæver, at Frederik III havde let ved paa den af Christian IV forberedte jordbund »at udforme suverænen udelukkende vilje til statsgrundsætning« (s. 344). Der er en del rigtigt i denne betragtning; men de tilskyndelser, der udgik fra Christian IV, fik først deres virkekraft som følge af adelens økonomiske nedgang, dens modsætning til borger- og bondestand, tidsalderens almindelige tendens i retning af ubegrænset fyrstemagt samt ikke mindst ved de dybe rystelser, som krigen med Sverige bragte over det danske statssamfund. Hele dette aarsagskomplex er baggrunden for den danske statsomvæltning i 1660, hvis inderste begivenhedsforløb næppe endnu er fuldt udredet af forskningen.

I hertugdømmernes kongelige del skete udviklingen mere gradvis. Ligesom Christian IV lod statholderembedet beklæde af sine egne sønner, søgte han ogsaa paa andre omraader at trænge den indfødte adel tilbage (som f. ex. ved udnævnelsen af meklenborgeren Ditlev Reventlow til amtmænd i Haderslev). Frederik III skabte den kongelige forvaltning og jurisdiktion et vigtigt støttepunkt i et tysk regeringskancelli i Glückstadt under ledelse af kurlænderen Reinkingk og indførte 1650 førstefødselsarveretten efter det gottorpske forbillede. Under krigen bortfaldt ganske den stænderske bevillingsmyndighed¹; den

redet. I virkeligheden gælder dette en række afsnit af den nordiske udenrigshistorie som helhed i den nyere tid, ikke mindst tiden fra 1660, da Fridericia stansede, til 1720, da Holm tog fat. Laursen giver vel i indledningerne til sine »Traktater« en række fortjenstfulde forarbejder — som ogsaa Hedemann-Heespen gør stærkt brug af — men ifølge hele denne publikations anlæg behandler den kun de sider af dansk diplomati — og det er ingenlunde altid de mest interessante — der førte til formelige overenskomster, ligesom det vældige udenlandske, ikke mindst svenske materiale, — hvad der dog ikke skal bebrejdes den lærde og skarpsindige danske historiker — er meget sparsomt udnyttet.

¹ Den sidste regelmæssige landdag fandt sted i 1675.

vigtigste skat plovskatten endte (fra 1682) med at blive en fast aarlig afgift. Retsplejen udvikledes under indflydelse af Glückstadt-kancelliet og den i 1713 oprettede overret i Slesvig i retning af stedse større centralisation og ensartethed. En fast landmilitatsordning opstod og fik sin endelige form i 1737.

En modsætning til holdningen overfor den danske adel og til Christian IV.s praxis er det, naar baade Frederik III og Christian V baade i hertugdømmerne og Danmark søgte flere af deres vigtigste raadgivere blandt mænd af holstensk adel som Hans Schack, Grev Christian Rantzau og hans svigersøn Frederik Ahlefeldt — der begge hørte til kronens hovedkreditorer —, den sidstes sønner Frederik og Carl (kgl. statholdere til 1722) og en række andre medlemmer af den ahlefeldtske slægt. Først i Christian V.s senere aar og under Frederik IV sporer man en overførelse af mistænksomheden overfor den danske adel til den holstenske, men det er ovenfor paapeget, at en række af de tyske statsmænd, som disse konger og deres efterfølgere fremdrog, ved reception i ridderskabet eller ved ægteskab indenfor dets kreds knyttedes nøje til den holstenske adel. Det gælder Th. B. v. Jessen (en præstesøn fra Flensborgegnen, men i sin dannelse ganske tysk), Johan Hugo v. Lente og U. A. v. Holstein saa vel som Plessenerne, A. P. Bernstorff og H. E. Schimmelmann. Trods de økonomiske vanskeligheder, der ramte mange efter 1660¹, og trods en række slægters uddøen, formaaede de ved rigdom og kongegunst mest betydende slægter (Ahlefeldt, Rantzau, Brockdorff, Reventlow, Schack o. s. v.) at holde sig oven vande og føre standens traditioner og den nationale kultur videre — i afgørende modsætning til den danske adel. »Das siebzehnte Jahrhundert sah den Zusammenfall der Stände-Verfassung, aber nicht den des Adels«

¹ $\frac{1}{4}$ af den slesvigholstenske adels gods skal dette aar have været udbudt til salg, og 24 godser bragtes i aarene 1660—69 til konkurs. Jfr. s. 302; Bobé, Slægten Ahlefeldts Historie I, XCIII. — Endnu i 1675 besad dog adelen omtrent $\frac{1}{3}$ af alt gods i Holsten, $\frac{1}{7}$ af det i Slesvig — tal, der ikke afviger væsentlig fra dem, der kan udvindes af matrikelen i 1652. Se Bobé: I. c. XCIII—IV; Fridericia i Hist. T. 6. R. II 519.

(s. 301). I Danmark er brudet med fortiden fuldstændigt i begge henseender.

I aandelig henseende frembyder ganske vist hertugdømmernes adel i 17. aarh.s sidste halvdel ikke noget straalende billede. De, der ikke gik hoffets og statstjenestens vej, søgte deres livsopgaver i godssamlen og godsdrift. Ditlev Ahlefeldt paa Haseldorf er ved sine, først i vore dage udgivne, memoirer en enlig svale. Den ny barokkunst fandt vel indpas paa herregaardene, men det blev ikke adelen, men Gottorperhoffet under Frederik III og Christian Albrecht, der stod som den store fremmer af kunst, litteratur og videnskabelig forskning. Den Ovenske malerkunst, der navnlig naaede højt i portrættet (bl. a. Ovens' fortrinlige portrætter af Frederik III og Kielmann) var en frugt af nederlandsk bourgeoisikultur og i sit væsen ufolkelig. Det samme gælder det meste af den ny lærdom saa vel som dennes sprog latinen og højtysken, af hvilke det sidste endnu mere end det første bidrog til at udforme det dybe skel mellem de dannede og den brede befolkning, hvori Hedemann-Heespen ser et saa fremtrædende og skæbnesvangert træk ved »nytiden«. Plattysken sank uhjælpeligt ned til at blive folkemaal, mens højtysken trængte frem som embeds- og kirkesprog ogsaa ind over Nordslesvigs jydsk folkeomraade¹. Stærkt medvirkende til denne udvikling var den omfattende indvandring af tyske embedsmænd (Reinkingk, Th. Lente, den senere generalsuperintendent Stephan Klotz, der som Lente var westfaler, Steinmannerne o. fl.). Den indvandrede embedsmand »havde en herre, men intet fædreland, ingen hjemstavnsfæller, til hvem blod og troskab bandt ham« (s. 346). Endnu stærkere end i hertugdømmerne, hvor sproglægtskabet dog skabte en vis tilknytning, maatte denne tyske embedsstand i Danmark fremtræde som et fremmedelement og bidrage til at give regeringen en ufolkelig karakter. Selvom til tider under Christian V og Frederik IV indfødte borgerlige embedsmænd i ret stort omfang fandt anvendelse indenfor administrationen, saa spillede de

¹ Se forfatterens udførlige redegørelse for etapperne i denne udvikling s. 330 ff.

fremmede dog oftest hovedrollen i den egentlige statsledelse og gav denne dens retning baade indadtil og udadtil. Højest som menneske blandt de tyske embedsmænd fra tiden nærmest før og efter aarhundredskiftet stod maaske Christoph Gensch v. Breitenau, født i Thüringen, en tid leder af den plønske politik, derpaa knyttet til kongens tjeneste, tilsidst som leder af regeringen i Oldenburg. Ved sin forening af sindets fromhed og harmoni — han havde selv forfattet en del af de salmer, der optoges i den af ham udgivne Plønbersalmebog — med dyb statsretslig og historisk viden og fin diplomatisk evne er han udtryk for en statsmandstype, paa hvilken senere de to Bernstorffer afgav eksempler, og som egnede sig fortrinligt til at føre en lille og udsat stats udenrigspolitik.

O. 1700 er middelalderens rolle fuldt udspillet. I sit tredje afsnit, der omfatter tiden 1700—1750, søger Hedemann-Heespen at vise, hvorledes »den humanistiske verdensalder udfolder sig til modenhed«, og det fjerde skildrer aarene 1750—1789, den egentlige »Bernstorff-tid« som »nytidens tinde«.

I statsstyrelsen samledes for hertugdømmernes vedkommende alle traade i Tyske Kancelli, hvis chefer ved at forbinde dette embede med stillingen som udenrigspolitikens ledere, til tider fik en altbeherskende indflydelse paa hele monarkiets styre (Schulin, Bernstorfferne), og indenfor finansvæsenet hos Rentekammeret. Den enevældige tankegang, »Gudsnaadesideen i sin verdsliggjorte skikkelse«, sejrede uden modstand, efter den parole, som allerede Frederik Ahlefeldt havde udstedt, »qu'un bon serviteur doit suivre les ordres de son maître aveuglement«.

Jævnside hermed vaagede ridderskabet dog strængt over sine »verbrieft« rettigheder, endskønt landdagsprivilegiet i praxis var bortfaldet, og eneretten til amtmandsembederne ikke fuldt opretholdtes. Den samme Frederik Ahlefeldt, der udtrykte lydighedspligten overfor fyrsten saa stærkt, bidrog i 1658 til at sikre fællesregeringens bevarelse mod baade sin konges og

Gottorperens ønske, og da den holstenske adelsmand og statsmand Caspar v. Saldern som den russiske kejserindes befuldmægtigede i 1767 og 1773 afsluttede det gottorpske mageskifte, gennemtvang han, at de gamle privilegier bekræftedes i mageskiftetraktaten (som det ogsaa var sket ved traktaten med Sverige i 1750), og at hertugdømmerne fik en særlig »direktør« af tysk adel med sæde i konseillet, og reddede derved den »administrative Slesvig-Holstenisme«. Det var med fuldeste ret, at Saldern, saavel som den ny direktør A. P. Bernstorff, optoges i det efterhaanden ret eksklusive ridderskab.

Økonomisk, socialt og aandeligt blev det 18. aarh. en stor tid for den holstenske adel. Mens byerne vedblivende mest stod i stampe, og lavene udsattes for haard konkurrence af en i tal stadig voxende landhaandværkerstand, og den Bernstorff-Schimmelmansske merkantilpolitik kun delvis førte til de forventede resultater, viste landbruget en udpræget fremgang, især i aarhundredets sidste halvdel. Befolkningstallet steg fra 400.000 i 1660 for begge hertugdømmer til 500.000 i 1735 og 530.000 i 1769. (Af det sidste tal udgjorde bønderne $\frac{1}{3}$, tyendeklassen (naturligvis overvejende den landlige) $\frac{2}{7}$, borgerne $\frac{1}{4}$, embedsstanden (hvoraf over halvdelen var præster) $3\frac{0}{10}$)¹.

Ødegaarde inddroges under godsdrift, priserne paa landbrugsprodukter, og som følge heraf jordpriserne, steg², dyrkning af kløver (indført fra Holland), kartofler, hør og humle bredte sig, og mergling indførtes. Godsernes status quo søgtes i stigende grad bevaret ved oprettelse af fideikommiss (almindelige efter 1750, første gang anvendt i 17. aarh. indenfor familien Brockdorff). En parallel til fideikommissordningen dannede hos bønderne den gamle arveskik (»Anerbensitte«), hvorefter kun den ældste — i Frisland og andre egne den yngste — søn arvede bolet, mens de andre sønner enten forblev paa gaarden som karle eller søgte til byerne, og som ogsaa gav jordfordelingen hos

¹ Se s. 452—53, paa grundlag af Wegemanns undersøgelser i »Zeitschrift« XLVII (1917).

² Haseldorf f. ex. vurderedes 1680 til 166.000, 1727 til 295.000 rdl. (s. 442).

selvejer- og arvefæstebønderne fasthed og dæmmede op for den efter 1660 stærke stigning i tallet af husmænd og andre smaa besiddere. Ogsaa de frie bønder nød godt af de almindelige driftsfremskridt og tillige af den i 1763 begyndte udstykning, forbunden med udskiftning, af statsdomænerne, der blev et eksempel til efterfølgelse ogsaa for adelsgodserne. 1739 havde Hans Rantzau-Ascheberg gjort begyndelsen med udstykning af sædegaardsjorderne, landsbyernes udskiftning, indførelse af arvefæste og afskaffelse af hoveri; og under indflydelse af tidens fysiokratiske tænkning og almindelige humanitet, reformerne i Danmark og senere ogsaa af indtrykkene fra den franske revolution fulgte efterhaanden andre efter. I A. P. Bernstorff's dødsaar (1797) opnaaedes der endelig ved overenskomst mellem regeringen og godsejerne, at livegenskabet skulde ophæves i løbet af 8 aar (koppelbrugets gennemsnitlige dyrkningsperiode), og ved forordningen af 19. december 1804 ophævedes det overalt fra og med 1. januar 1805. Tidsfæste med landgildebetaling i penge blev fremtidig den almindelige besiddelsesform hos adelsgodsernes bønder. Kun i Angel og paa godser i Svansen fulgte man Rantzau-Aschebergs eksempel og indførte arvefæste. Ogsaa i andre henseender ændredes forholdet mellem godsejer og bonde; 1802 gik ved den ny landmilitærsordning rekrutudskrivningen paa godserne over til staten, 1805 godsherrens jurisdiktionsret over til af ham udnævnte, af staten bekræftede, uafsættelige dommere. Trods disse reformer, der bragte »hertugdømmernes agrarforfatning foran hele Europas«, vedblev bøndernes pengeydelse, der omfattede andele i godsets offentlige afgifter, de fælles bygningsægter, godsejernes jagtret og deres stadig opretholdt myndighed indenfor kommunal- og byggevæsen samt over skoven, at binde bønderne til godset og gav dem »en vidtgaaende dækning mod staten, altsaa mod nytidens grundlag; godset levede de smaa kredses liv videre, det atomiserede sig ikke i almenheden, det forblev i fremragende grad hjemstavn; dets bondefamilier forblev bofastere end for det meste i amterne« (s. 558). Men herved bevaredes tillige en vigtig forudsætning for ridderskabets og adelens fortsatte indflydelse i det offentlige liv.

Sin glansperiode havde denne adel i Bernstorfftiden, især under A. P. Bernstorffs styre. I A. P. Bernstorff ser Hedemann-Heespen den største statsmand, som hertugdømmerne og Danmark har ejet i »humanismens« tidsalder — blandt hans samtidige staar kun Frederik den store og Pitt ved hans side — og tillige den ypperste legemliggører af denne tidsalders »rene, verdslige statstanke«, men hævet op over sin tid og dens herskende aandspræg ved sin inderlige gudstro og sin dybe ansvarsfølelse overfor det hinsidige¹. A. P. Bernstorffs tid er »den humanistiske nytids« egentlige højdepunkt indenfor den dansk-tyske dobbeltstat baade i stats-, erhvervs- og aandsliv — og trods Hedemann-Heespens principielle forkastelse af grundtendens og hovedkræfter i nytidens udvikling, sporer man hos ham en dyb samfølelse med denne tid og dens mennesker.

Skønt Bernstorff var den enevældige fyrstemagts loyale og faste tjener, var han i kærnen af sit væsen aristokrat. »Han var dybt gennemtrængt af den overbevisning, at det højeste, som en adelsmand kunde yde, ikke var opnaaeligt for nogen anden. Han greb tilbage til de store overleveringer fra det rantzauske og det ahlefeldtske aarhundrede og vilde opretholde adelens korporation som et varigt overflødighedshorn af udmærkede tjenere for staten; han vendte sig bort fra hin kanslerpolitik, hvormed Gottorp og Sønderborg havde begyndt i 16. aarh., fra den stuerede borgerstands fortrinsstilling« (s. 505). Allerede under Frederik V havde en af ridderskabets første mænd Grev Ditlev Reventlow paa Emkendorf faaet sæde i geheimekonseillet; under den yngre Bernstorff anvendtes holstenske adelsmænd i stigende tal i statens indre styrelse som i diplomatiske hverv, samtidig med at indfødsretsloven af 1776 spærrede af for fremtidig udenlandsk tilgang. Ved Bernstorffernes og Schimmelmannernes ægteskabsforbindelser med holstenske adelige indtoges flere blandt disse i den højeste regeringskreds, og denne prægedes stærkt af den holstenske adels føle- og tænkemaade, dens aands- og kulturliv.

Dette kulturlivs aandelige centrum kom — bl. a. fordi kongens

¹ Se s. 495.

sindssygdom hindrede dannelsen af et kulturelt præget hof i København — til at ligge i hertugdømmerne, paa slottet Emkendorf, hvortil Fritz Reventlow, Ditlevs søn, og hans unge hustru Julia, Heinrich Schimmelmans datter, knyttede en række af det nordtyske aandslivs ypperste mænd, som Klopstock — i hvem Hedemann-Heespen ser hovedskikkelsen i den nordtyske folkeaands renæssance, ætfaderen for vore dages romantiske tyske ungdomsbevægelse — Johann Heinrich Voss, Matthias Claudius o. fl. Hedemann-Heespens intime samfølelse med datidens holstenske adelskultur og hans store kulturelle indfølelses- evne har givet hans skildring af Emkendorfkredsen en ejendommelig levende og varm glans, med udstraalingscentrum i slotsfruens, »den hellige Julias«, lyse og milde personlighed, hendes »liebende Ungesundheit«. Med Kiel-universitetet som med en række andre herresæder stod Emkendorf i levende vekselvirkning; og i kongeriget dannede A. P. Bernstorffs skønne slot i Gentofte og Ernst Schimmelmans Sølyst en slags filialer. I Slesvig var Augustenborghoffet, især Hertug Frederik Christian selv og hans begavede søster Louise præget af aand, men det var en anden end Emkendorfs tysk-romantiske og religiøse aand; hertugen var udpræget rationalist, Prinsesse Louise hørte til de første Kantianere. Der hviler et ejendommeligt skær over dette aristokratiske kulturliv, som varede saa kort. »Det var en dannelse for de udvalgte, kun mulig paa grundlag af det forfald, hvori et aarhundredes forfærdelige krige havde ned-slynget folket (das Volkstum); eine himmelhohe, sternenklare Bildung, von völkischer Bewegung noch ungetrübt« (s. 537).

Den tyske overklassekultur stansede ikke ved hertugdømmernes grænser eller hovedstadens tyske statsmandskredse. Den omfattede ogsaa den kongerigske lensadels godser, hvis besiddere for størstedelen var tyske og ofte tilhørte ridder-skabet.

Det ligger nær for en dansk læser af Hedemann-Heespens bog at gøre en pause ved skildringen af dette højdepunkt indenfor monarkiets tyske kulturudvikling og kaste blikket tilbage til det tidligere højdepunkt i Frederik II.s og Henrik Rantzaus

tid. Den gang var den danske stat »dualistisk« i dobbelt forstand, ikke blot ved delingen af magten mellem konge og adel, men ogsaa ved den jævnbyrdige sidestilling af statens to nationaliteter, den tyske og den danske. Som et modstykke til Rantzauernes tyske havde der staaet en dansk humanistisk kultur, baaret og fremmet af den gamle danske adels førende mænd og kvinder, omprægende de syd fra kommende kulturstrømninger i dansk aand og i dansk sprog. Udviklingen, den økonomiske, sociale og politiske, i forbindelse med de oldenborgske kongers ofte tyske orientering og følemaade, havde medført, at det ikke længere var saaledes. Den gamle danske adelige kulturtradition var uopretteligt brudt i 17. aarh., og den danske borgerstand besad endnu langt ned i 18. aarh. ikke de økonomiske og aandelige betingelser for at tage den op og føre den videre. Det danske monarkis stats- og overklassekultur var blevet tysk. Man fristes til at overføre Hedemann-Heespens ord om den danske stats gennem hertugdømmerne »europæiske, bequem verwundbare Lage« paa vor folkelige udvikling. I kraft af de tyske statsdeles økonomiske og sociale overlegenhed og deres levende og nære sammenhæng med den øvrige tyskhed var det dem, og ikke det danske kongerige, der var kommet til at give vor historiske udvikling siden det 17. aarh. dens hovedpræg. Danmark indtager en særstilling blandt Europas selvstændige stater ved den afgørende rolle, det gennem et længere tidsrum tillod en ikke-dansk nationalitet og dens sprog at spille indenfor sit statsomraade. Den franske dannelse hos overklassen i de tyske lande, Sverige og Rusland (i tiden efter Jelisaveta Petrovna) var mest en fernis, der lod det nationale kultur- eller ukultur-præg bestaa uanfægtet i personlighedernes dybere lag. Naar Hedemann-Heespen udtaler, at der »fra England til Moskva ikke har eksisteret nogen stor stat, der ikke har indføjet anseelige indtil trykkende mængder fremmed nationalitet i sig«, saa har der i regelen i tiden før den nyere tids nationalstatsudformning fundet en vidtgaaende assimilationsproces sted, og i de af nytidens stater, der har rummet større kvanta uindsmæltet fremmed nationalitet indenfor deres grænser — Stor-

britannien (med Irland), Rusland (med Polen), Prøjsen, Sverige i Storhedstiden, Østrig-Ungarn, Tyrkiet — fik staten og dens ledelse dog altid sit præg af den geografisk, talmæssigt og historisk kærnedannende nation. Han erkender ogsaa selv, at den danske stat »var enestaaende derved, at gennem lange tider dens randlandes (d. v. s. de tyske) nationalitet var mere bestemmende end dens midtpunkts« (s. 574).

I statslivet og indenfor den højeste styrende kreds kan man virkelig i tiden fra det 17. aarh.s slutning og indtil Struensees fald tale om en afgørende tilbagetrængen af det danske element, og det er sandsynligt, at denne tilbagetrængen har givet den danske stats udvikling baade i økonomisk og social henseende og i forholdet til andre stater en noget anden retning, end forholdet ellers vilde være blevet. Hedemann-Heespen udtrykker forholdet meget skarpt: »Humanistische Ansprüche eines adligen Standesvorrechtes gab es in Dänemark wenig. Der meiste Adel war auch nichts weiter als Volkstum, geschichtslos. Aber ohne Anteil an der Geschichtsbildung war eben das ganze dänische Volkstum. Zur Geltung kam es auf den Höhen des Hof- und Staatslebens eben nirgends« (s. 576). Der spores her, som flere steder i hans bog, en tilbøjelighed til at sætte tingene paa spidsen; men naar en dansk historiker udtaler, at det »syntes, som om det borgerlige Bureaukrati straks havde sat Blomst i Griffenfeld, som om hele det danske Folk i hele denne Tid ikke formaaede at skabe én eneste blot nogenlunde fremragende Statsmand« (Arup: Grundrids af Danmarks Historie 39), saa giver han udtryk for den samme ejendommelighed ved det 18. aarh.s danske stat. Den danske enevælde indtager en særstilling ved det fremmedhedsforhold, den fra sin oprindelse og til langt ned i det 18. aarh. kom til at staa i til dansk folkelighed. Den afviger heri fra sine forbilleder paa Europas fastland, som den ligner ved sin fuldstændige underordning af landets stænder under kongevilje og statsmagt. Den franske enevælde udøvedes af franskmænd, og dens hof dannedes for en stor del af medlemmer af den gamle franske adel. Frederik Vilhelm I.s og Frederik den stores statsmænd og generaler var aldeles over-

vejende prøjsere eller i al fald tyske. Rent nationalt set betød enevælden i disse lande intet brud. Meget stærkt fremtræder modsætningen mellem Danmark og de lande, som det etnisk staar nærmest, Sverige og England. Her bevaredes ikke blot bondens personlige frihed, men landenes stænder vedblev, trods de for Englands vedkommende ganske kortvarige, for Sveriges vedkommende længere perioder af enevældigt eller tilnærmelsesvis enevældigt styre, at besidde politiske rettigheder og kom til at præge den statslige udvikling stærkt. I væsentlige henseender falder disse lande, hvad Hedemann-Heespen flere gange betoner for Englands vedkommende, udenfor det kontinentale Europas almindelige udviklingslinje.

Overfor Hedemann-Heespens betegnelse af den danske nationalitet som »geschichtslos« bør det dog erindres, at der indenfor den borgerlige og akademiske stand i al beskedenhed bevaredes en dansk kulturtradition, og den tyske indflydelse kunde hos enkelte bidrage til at skabe danske kulturværdier af stor lødighed (Pietismen—Brorson, Klopstock—Ewald). Omvendt modtog de tyske statsmænd i deres føle- og tænkemaade stærke impulser af det samfund, som de viede deres virken¹. Blandt de mænd, der gennemførte det 18. aarh.s danske landbrugsreformer og derved skabte den vigtigste sociale forudsætning for udviklingen af dansk folkelighed i nyeste tid, stod Bernstorfferne, Chr. D. Reventlow og Ernst Schimmelmann i første række. Naar spørgsmaalet stilles om aarsagerne til, at en dansk kultur bevaredes og i det 19. aarh. kunde skabe en rent dansk kulturstat, maa det desuden ikke glemmes, at den »tysk-danske helstat«, hvorom Hedemann-Heespen stadig taler, omfattede endnu et tredje nationalt led, hvis betydning i saa henseende ikke bør undervurderes.

Georg Brandes har om Ludvig Holberg udtalt, at han »i øjeblikket er den af alle store skikkelser i vor kultur, som den nulevende slægt føler sig dybest og i flest henseender forpligtet«. Men Holberg forstaas ikke, hvis man ikke tager hans norske afstamning i betragtning. Norge var, som Sverige, men modsat

¹ Sml. C. Roos i Hist. T. 10. R. I 227.

Danmark, ved sin beliggenhed værnet imod at faa sin nordiskhed helt overskyldet af de sydgermanske folke- og kulturstrømninger. Dets lange kystlinje ud mod Vesterhavet henviste det samtidigt naturligt til at søge sine handels- og kulturforbindelser vestpaa, især hos England og Holland. I Bergen, Holbergs fødeby, havde den norske vesthandel sit centrum, og det norrøne naturel indgik her en forbindelse med vesteuropæiske aandspaavirkninger, der skabte en friere luft, en videre horisont end noget andet sted indenfor det danske monarki. At kimene til Holbergs frejdige kritik, hans uhildede og overlegne syn paa det danske samfunds politiske, sociale og aandelige foreteelser skulde kunne være spiret paa dansk grund, i København eller nogen anden dansk by, er absolut utænkeligt. Betydningen af Holbergs aandelige frigørelsesarbejde, ogsaa i national henseende, behøver ikke nærmere at paapeges. Men ogsaa paa anden maade bidrager Norge til at styrke Danmark i dets nordiskhed. Den »nordiske renæssance« i vort aandsliv ved overgangen til det 19. aarh. skylder norrøn (norsk-islandsk) tradition meget. At det dansk-norske fællesskab, der prægede vor flaade under enevælden, havde sin store betydning nationalt set kan næppe heller omtvistes. Selve den kendsgærning, at det danske monarki besad en fløj, der saa afgjort var orienteret mod Atlanterhavet og Vesteuropa, spillede ogsaa sin rolle for dansk statsledelse, selv naar den laa i tyske hænder, omend det vistnok kan siges, at dansk politik i det store handelspolitiske opgør mellem vestmagterne i det 17. og 18. aarh. ikke fuldt udnyttede de fordele, som denne orientering frembød.

Da Kielfreden skilte Norge fra Danmark, bestod der en livskraftig dansk folkekultur, der nødvendigvis før eller senere maatte opstille kravet om indflydelse i stat og samfund.

Den europæiske begivenhed, der efter Hedemann-Heespens opfattelse betegner den humanistiske nytids kulmination og samtidig indleder dens forfald, er den franske revolution. Den

var en affødning af nytidens rationalistiske egaliseringstendens, vilde opretholde det centraliserede statsstyre og dets regulerende indgriben i alle livsforhold, men i stedet for den enevældige monark og hans adelige konseil sætte folket, d. v. s. folket som masse, ikke »das Volkstum« i dets lokalt og stændersk udprægede nuancer. Det 19. aarh.s historie former sig for Hedemann-Heespen som skildringen af, hvorledes den franske revolutions saaledes opfattede ideer gradvis trænger ind i og omformer de europæiske statssamfund, med tidsskrift- og dagspressen som først og mest effektivt virkende organ. Pressens og foreningsvæsenets spredning af rationalismens tænke- og følemaade fra samfundets højder til stadig videre kredse, »bis in die letzte Arbeiterwohnung«, karakteriseres som »der grossartige Selbstmordprozess der Neuzeit« (s. 548)¹.

Denne udvikling fandt dog ikke sted uden modstand og uden at fremkalde bevægelser, der i deres væsen stod i modstrid med dens herskende tendenser. Mod egaliseringsprocessen indenfor de nationalt blandede stater og mod revolutionens og Napoleons stræben efter at indlemme hele det kontinentale Europa i det franske statssystem og dets kultur, rejste den nyvaagnende nationalfølelse sig til kamp. Den ny tids brydninger fandt ogsaa vej til det danske monarki og endte med at sprænge dette. Om denne udvikling handler de to sidste afsnit i Hedemann-Heespens bog, »Der Umschwung des humanistischen Welt-

¹ Hedemann-Heespen anlægger ved sin omtale af den franske revolution et antropologisk betonet synspunkt, der ellers ikke træder frem i hans bog. »War der keltische Geist schon in der Kultur des Rokoko siegreich über die ernsteren Nationen hinweggeschritten, die sein Urvolk vor zwei Jahrtausenden unterjocht hatten, so wurde die französische Revolution leiblich wie seelisch erst ganz ein posthumer Triumph der heidnischen Druiden über das Frankenreich und einst über Europa, der Beginn jenes Auftriebs der niedergehaltenen Schichten und der minderwertigen Rassen, in dessen grausigem Endspiel wir heute mitten inne stehen« (s. 561). Denne opfattelse er meget fremmed for gængse danske historiske betragtningsmaader, men beslægtet med synspunkter, der er fremsat fra tysk og, i mere videnskabelig udformning, fra amerikansk side (Madison Grant, Stoddard).

alters« (1789—o. 1800) og »Niedergang und Untergang des humanistischen Weltalters« (o. 1800—1926), i alt omfattende 379 af værkets 879 textsider.

En forløber for de store politiske og nationale kampe i det 19. aarh.s midte danner brydningerne mellem den enevældige danske kongemagt og hertugdømmernes befolkning omkring aarhundredskiftet, og det er her det slesvigholstenske ridderskab, der rejser modstanden¹. A. P. Bernstorff havde gjort holdt overfor de gamle stænderprivilegier, saa vidt de endnu kunde siges at bestaa, og havde endog i »den stedsevarende deputation« givet ridderskabet et nyt organ. Efter hans død søgte Kronprins Frederik, i pagt baade med enevældens aand og den ny franske privilegiestorm, under tilsidesættelse af ridderskabets skattebevillingsret at udvide forskellige ældre og nyere skatter til ogsaa at omfatte de adelige sædegaardsjorder². Emkendorf, der allerede tidligere havde erklæret »nytiden« krig ved sin kamp mod rationalismens indtrængen ved Kieler-universitetet, og som hurtigt havde opgivet sin begejstring for den franske frihedskamp, fik nu et politisk ansigt. Fritz Reventlow, der for Hedemann-Heespen staar som »der erste Führer auf einer ständischen Vorstufe neuer völkischer Politik« (s. 567), i forbund med broderen Cai, der efter Bernstorffs død var blevet præsident for Tyske Kancelli, blev den energiske forsvarer af de truede stænderske rettigheder, men kunde, svigtet af sine standsfællers flertal, ikke trænge igennem. Cai Reventlows derved fremkaldte embedsnedlæggelse »virkede paa samme maade som Christian VIII.s afskedigelser i 1846 efter det aabne brev« (s. 566).

Den tysk-holstenske adelige nationalfølelse sattes ikke længe

¹ I sin skildring af ridderskabets af Fritz Reventlow ledede kamp fremsætter Hedemann i meget synspunkter, som allerede Brandt har fremlagt i sit arbejde »Geistesleben und Politik in Schlesvig-Holstein um die Wende des 18. Jahrhunderts« (1925), og som A. Linvald i Hist. T. 9. R. IV 76—91 har gjort til genstand for indgaaende kritik.

² Det er et historisk talende træk, at den slesvigholstenske adel først nu blev tvunget til at optage kampen ved den skanse, som den gamle danske adel allerede i 1660 havde maattet rømme.

efter paa en haard prøve ved kronprinsens forsøg paa efter det tyske riges ophør i 1806 at indlemme Holsten som »uadskilt del« ikke blot i det danske monarki, men under kongelovens arvefølge, et forsøg, der i sin udvidede form strandede først og fremmest paa hertugen af Augustenborgs af dynastiske motiver rejste modstand, men som ogsaa vakte den største uvilje hos A. P. Bernstorffs sønner og Ernst Schimmelmann — et vidnesbyrd om, hvor stærkt den ridderskabelige tradition havde formaaet at paavirke disse i deres oprindelse fremmede tjenere af enevælden. Jævnside hermed gik modstanden mod de danske tendenser, der efter danskhedens statslige gennembrud under Guldberg naturligt forenede sig med kronprinsens enevældige uniformitetsstræben — nu skulde endeligt monarkiets kærne, ikke »randlandene«, ogsaa sprogligt være normgivende — og som bl. a. fik udtryk i sprogreskriptet af 1810 om indførelse af dansk kirke-, skole- og retssprog i Slesvigs dansktalende egne. Danmarks inddragelse i de europæiske krige efter 1807 paa Frankrigs side og endnu mere det finansielle sammenbrud, hvori ogsaa hertugdømmernes længe sunde pengevæsen inddroges, rokkede stærkt ved den gamle loyalitet overfor kongehuset. »Los von Dänemark« syntes til tider baade Fritz Reventlow og Louise Stolberg, Chr. D. Reventlows søster, den naturlige løsning. Hos ridderskabets og befolkningens flertal vandt denne stemning trods al utilfredshed dog ikke fast fod.

Norges tab i 1814 betød, i fortsættelse af tabet af de skaanske provinser i 1660, at det danske riges nordiske nationalitet talmæssigt yderligere svækkedes i forhold til den tyske, og at statens position indenfor det europæiske statssystem blev meget stærkt forringet. Begge disse omstændigheder blev skæbnesvangre, da nationalitetsmodsatningen efter 1830 vandt øget styrke, og monarkiets tyskhed fik aaben støtte af det tyske folk og de tyske stater. De nærmeste aar efter 1814 var dog endnu rolige under indflydelse af den almindelige europæiske reaktion og af troskabsfølelsen overfor den aldrende konge. I det stille forberedtes imidlertid de bevægelser, hvoraf brudet skulde fremgaa.

Det standpunkt, Hedemann-Heespen indtager overfor de politiske og nationale bevægelser i hertugdømmerne i det 19. aarh., er bestemt dels ved hans aristokratisk-stænderske anskuelser, dels ved hans stærke hævde af den folkelige nationalbevidstheds ret til at præge udviklingen i samfunds- og aandsliv, dels endelig ved hans varme, men en smule inkonsekvente sympati for det 18. aarh.s dansk-tyske helstat.

Paa politisk omraade brydes paa slesvigholstensk grund i 19. aarh. to hovedretninger. Den ene er præget af borgerstandens krav om, i overensstemmelse med den franske revolutions ideer, »at erobre den gamle stat, saadan som den var, at sætte et folke- eller folkerepræsentantherredømme i stedet for det uindskrænkede embedsmandsherredømme i spidsen for den humanistiske statsdannelse; den samme statslige almagt blot i hænderne paa det triumferende befolkningslag, den tredje stand, »besiddelsens og dannelsens«. Det sidste vilde betyde en fortsættelse af »ganske den samme rationalisme, blot med krybbevexel«. Det var denne retning, der sejrede hos de fra Lornsen udgaaede borgerligt liberale slesvigholstenske partier, og som trængte igennem ogsaa i Danmark og i vore dages Tyskland. Overfor denne retning stiller Hedemann-Heespen en anden, der tydeligt har hans hjerte, og som i væsentlige henseender falder sammen med, hvad ridderskabet under Fritz Reventlows og Dahlmanns ledelse efter hans opfattelse kæmpede for. Denne retning er »den romantiske, atter at indrømme »das Volkstum« den stilling i og ved siden af staten, delvis i stedet for staten, der var brudt sammen med middelalderens undergang, fordi det ydre udtryk for »das Volkstum«, stænderne, forlængst ikke mere var den naturlige genspejling af den levende folkelige leddeling, fordi formen var blevet hul, altsaa usund og moden til undergang«. Altsaa: »das Volkstum als Stände, in gewissem Grade staatsfrei und nationalbewusst« (603). Hedemann-Heespens her refererede politiske grundopfattelse, der ogsaa i sin formulering tager afstand fra den af ham forkætrede rationalisme, er tydeligt fremgaaet af hans ridderskabeligt prægede tænke- og følemaade, men han søger tillige støtte for den i

den moderne samfundsudvikling. »I vore dage ved den tænkende, at folket har erobret staten, at dette folk ikke er en enhed, men en sum af stænder, der kæmper om »staten«, magten. Magterne fra neden sætter sig i stedet for staten. Staten som storindivid, den humanistiske verdensanskuelses stat er nu kun tom skinform« (s. 627).

Det 19. aarh.s nationalitetsudvikling, manifesteringen af »das Volkstum« med dets krav om deltagelse i statsstyret maatte sprænge det 18. aarh.s humanistisk-absolutistiske danske helstat, men det er med smærte Hedemann-Heespen erkender denne historiske nødvendighed. Han kaster blikket tilbage paa denne helstat, i hvilken to folk gennem hundrede aar »havde fundet en lykke, som man i betragtning af begges opsving i dannelse og velstand i det 18. aarh. visselig ikke kan kalde en indbildt«, og han skildrer modstanderen, den danske nationalitet, hvis aandsliv just havde gennemgaaet sin »folkevaar«, som jævnbyrdig med den tyske. »Ogsaa modstanderen og ogsaa smærten ved en saadan adskillelse giver den begyndende nationalitetskamp et stort træk, og denne tragiske storhed rager trods alle delingslinjer endnu i dag ind i hjertet af Slesvig« (s. 604).

Det er umuligt her i enkeltheder at følge Hedemann-Heespens skildring af hertugdømmernes historie i de saa rigt bevægede aartier før 1864. Hans skildring af begivenheder og personer er altid levende og interessant, ofte aandfuld og rammende, undertiden ogsaa æggende til kritik og modsigelse. Blandt portræterne af Slesvigholstenismens mænd lægger man særligt mærke til dem af Dahlmann og Lornsen, »titanen«, der ved sit dristige øxehug mod den bestaaende helstat »ubevidst frigør vejen« for den nationale stænderstat¹, samt det af Hertug Christian

¹ »Soweit es ein einzelner sein kann, hat in Schleswig-Holstein Uwe Jens Lornsen 1830 der »Neuzeit« den eigentlich vernichtenden Schlag versetzt« (s. 627). Forf. synes dog at lægge for liden vægt paa den kendsgerning, at Lornsen i sine første og afgørende skrifter tager ordet for en forfatning efter fransk-belgisk mønster og derved bliver en forløber for nutidens liberal-demokratiske udvikling.

August, der skildres som en Welfer i sind og skind, en blanding af politisk klogskab og dynastisk stejllhed, der ved kongefamiliens afvisende holdning og direkte krænkelse overfor hans fader og ham mod sit ønske og sin tilbøjelighed blev drevet fra helstaten over i Slesvig-Holstenismen.

Paa dansk side bider særligt karakteristiken af Christian VIII sig fast i mindet. Som kærnen i denne konges politiske tankegang sættes genoptagelsen af Frederik VI.s helstatstanke fra hans første kongear: en ensartet og en dansk helstat, med centrum i rigshovedstaden. Gennem Slesvig, der saa vidt muligt skulde genvindes for danskheden, men ikke politisk og administrativt indlemmes i kongeriget, skulde Holsten bindes til denne danske helstat. Som i sin tid Saldern gennem magtstaten og humanismen havde søgt at fremme den tyske, saaledes søgte han at fremme den danske nationalitet. Hans ulykke var, at han ikke formaaede at frigøre sig for »die Finasserie des modernen Nervenmenschen« og tage klare og utvetydige standpunkter. »Som forvaltningsmand ligesaa betydende som resultatrig har denne aandrige, skønne og vindende konge manglet alle stærke og derfor skabende anlæg« (s. 651). Denne karakteristik er i det væsentlige vistnok træffende, men ved dommen over Christian VIII maa det ikke glemmes, at der sjældent har levet nogen statsmand, der i den grad som han har haft tidsaanden og dens vigtigste kræfter imod sig og har lidt under sine mindre begavede forgængeres politiske fejltrin. I den tragedie, der hedder den danske helstats opløsning, er det Christian VIII, vor kongeslægts Hamlet, og ikke til eksempel Monrad — hvis tragedie mere angaar ham selv end den danske stat, hvis politik han uden kald vilde lede¹ —, der er den tragiske hovedfigur.

I et særdeles lærerigt og interessant kapitel skildres helstatens styrelse og dens forvaltning i hertugdømmerne i Frederik VI.s og Christian VIII.s tid. Den kreds af tysk-holstenske embedsmænd, der havde omgivet Kronprins Frederik i de første aar efter Bernstorffs død, havde i tiden indtil 1813 »sich

¹ »Eine ethische, aber nicht staatsmännische Persönlichkeit« kalder Hedemann-Heespen Monrad (s. 702).

als Kollegienchefs alle, als Staatsminister bis auf Schimmelmänn verbraucht«. Deres efterfølgere efter 1814 var »fagembedsmænd uden storhed, og de deputerede i kollegierne ogsaa for hertugdømmerne var for en stor del danske«. Hedemann fremhæver den stærke modsætning til udviklingen i Prøjsen, der ytrede sig deri, at mens dette drog alle fremragende evner i og endog udenfor landet ind i statstjenesten og derved »undtog folkelivet næsten alt levende liv«, saa stødtes i den danske stat de største begavelser ned i »die Untertanenwelt«, saa denne »truede med at sprænges af umættet livstrang« (s. 613). Antitesen er vel nok for meget stillet paa spidsen — mænd som A. S. Ørsted og Stemann hørte ikke til de ringere begavelser i datidens Danmark — men indeholder dog en del sandhed, Frederik VI.s statsraad modtog for lidt blodfornyelse og endte med at blive en forsamling, der havde overlevet sig selv. Christian VIII.s nyudnævnelser af Reventlow-Criminil'erne i 1842 kom for sent og føltes af den danske nationalbevidsthed som en krænkelse, — den samtidige indtrædelse af den 64-aarige Ørsted i statsraadet kunde ikke tilføre det en virksom dansk modvægt. Statsudviklingen kom for meget til at savne kontinuitet. Da Danmark ved forfatningsskiftet i 1848 fik sit første moderne ministerium, indtraadte kun een af den gamle styrelses kreds, den ældede og ret betydningsløse Grev A. V. Moltke i det, resten var politisk og for størstedelen ogsaa administrativt næsten ganske uprøvede mænd.

Nationalt og selskabeligt isoleredes efterhaanden som den dansk-tyske modsætning skærpedes, de holstenske medlemmer af centralstyrelsen i København mere og mere; »i København anses enhver holstener for et gøgeæg«, hed det allerede i 1834. En særstilling indtog de holstenere — som H. A. Reventlow-Criminil (udenrigsminister 1842—46) og diplomaterne af slægterne Blome, Plessen, Löwenstern m. v. — »hvis eneste hjemstavn var og forblev helstaten som saadan, faste i tysk dannelse og nordisk statsretning som Bernstorff selv; de levede uforstaaede af deres nationalitet i iskolde højder for et højt og forslidt ideal« (s. 615). Til denne række kunde ogsaa føjes en skik-

kelse som Karl Moltke og blandt de danske, der i Frederik VI.s sidste aar og Christian VIII.s første arbejdede sig op paa den højere embedsstige og i diplomatiet, mænd som Bluhme, Sponneck og Quaade.

De store reformer, der i 30-erne og 40-erne fandt sted i hertugdømmernes forvaltning og retspleje, hærordning og toldvæsen betød vigtige etapper i »nytidens« stadig fremadskridende udvikling, men de formaaede ikke at stanse de statsopløsende kræfter, saa lidt som Christian VIII.s laverende politik kunde det. Heller ikke i hertugdømmernes indre forvaltnings- og retsliv lykkedes det ham fuldtud at skabe enhed og ensartethed. De vedblev, støttet til deres stærke geografiske leddelthed, at bevare karakteren af en »Brücke zwischen Zeiten«. Det gjaldt marsk- og en del af geestegnene og fremfor alt adelsgodserne, hvor der stadig levede mange rester af den gamle selvforvaltning og selvstændige retspleje.

»Brücke« var hertugdømmerne ogsaa i udpræget grad, hvad sprog- og nationalitetsforholdene angaar. I en række kapitler i sin bog belyser Hedemann-Heespen de forskydninger, som baade det plattyske, jydsk og frisiske sprog var genstand for under indflydelse af det højtyske kirke-, skole- og retssprog¹. Til at trænge jydsk tilbage bidrog ogsaa den kendsgærning, at store dele af Slesvig økonomisk set vendte ansigtet sydpaa. Hamborg, hvis indflydelse gennem 18. aarh. mere og mere fortrængte Englands og Hollands, var hovedafsætningsmarkedet for begge hertugdømmers landbrugsproduktion; dens kredit- og pengevæsen beherskede hele deres erhvervsliv. »Hamborg var økonomisk og i flere henseender kulturelt, f. ex. paa teatrets

¹ Se s. 327 ff., 467 ff., 577 ff., 633 ff. I en række tilfælde er grænserne mellem folkesprogene — og de ikke altid med sproggrænserne sammenfaldende nationale sindelagsgrænser — navnlig i ældre tid meget svært oplyselige. Dette gælder ikke mindst, hvor i en egn kendskab til to eller flere sprog har været almindeligt udbredt, eller hvor, som i Angel og Midslesvigs geestland, sprogblending har fundet sted. Paa flere punkter naar Hedemann-H. til resultater, der afviger fra danske specialisters. Jfr. ogsaa hans afhandling »Sprache und Volkstum in Nordschleswig«, Nordelbingen III (1924).

omraade, Slesvig-Holstens storby og endnu i nyeste tid dets egentlige havn« (s. 591). Den var knyttet til hertugdømmerne med uløselige baand, selvom den trods de danske kongers gentagne angreb havde formaaet at bevare sin stilling som autonom rigsstad. Mod kongeriget spærrede toldgrænsen ved Kongeaaen, og det danske møntsystem gjaldt ikke syd for denne. Paa en engelsk rejsende virkede i 1796 modsætningen mellem Slesvig og Jylland meget stærkt. I Nordslesvig var alt muntert, opvakt, oplyst, paa dansk grund herskede gravens stilhed. Den danske rigshovedstad laa for langt borte til blot i nogen grad at kunne kappes med Hamborg i økonomisk og aandelig indflydelse. Kun i Nordslesvig og i Midtslesvigs mere isolerede landegne, hvor Hamborgs indflydelse mærkedes mindst, bevaredes det jydske folkesprog; i Sydangel fortrængte i aarhundredets første halvdel plattysken angelbojydsken, dels paa grund af det tyske kirke- og skolesprog, men dels ogsaa af praktisk-erhvervsmæssige aarsager, ved bevidst arbejde fra forældres og læreres side, og ogsaa paa det rige Als var tyskheden stærk. Naar Flensborg indtog en særstilling blandt de større byer ved trods overvejende plattyske talesprog at bevare dansk sindelag hos befolkningens flertal, hang det sammen med, at byen havde sin hovedhandel paa Norge og Danmark og dets kolonier.

Resultatet af det nationale vækkerarbejde, der i 1830erne begyndtes af Flor og hans sønderjydske hjælpere, ses af Hede-
mann-Heespen i overensstemmelse med hans historiske grundsyn under en videre synsvinkel. »Støttet til sprogforskellighedens krykke har her først og her hundrede aar tidligere end andesteds i hertugdømmerne bonden begrebet, at han er kaldet til at optage folkekrigen mod den rene statstankes til sidst al menneskelighed opslugende uhyre...« (s. 636). Folkelivets danskhed blev, i overensstemmelse med Flors af Oehlenschläegers og Grundtvigs nordiske romantik prægede tankegang, for de nordslesvigske bønder selv det egentlige kampmaal; i modsætning til kongerigets og hertugdømmernes nationalliberale partier og til de danske »bondevenner« traadte de politiske krav i baggrunden. Dette er et træk, der har sat sig spor lige ned til vore dage, til

tiden efter genforeningen, da sønderjyderne og deres førere skulde tage stilling til kongerigets politiske partier.

Slesvigs nationale delthed blev i Christian VIII.s tid mere og mere aabenbar. Den mest nærliggende løsning — landets administrative eller statslige deling — vandt dog ingen anklang i videre kredse, hverken i Danmark eller hertugdømmerne. Eiderdanisme stilledes stejlt op mod Slesvig-Holstenisme. I sin vurdering af retsgrundlaget for denne sidste underkaster Hedemann-Heespen i den bekendte læresætning: »Hertugdømmerne er selvstændige og fast forbundne stater«, begge leddene en prøvelse. Hvad selvstændigheden angaar, maatte Slesvigs i 1658 ophævede lensbaand til kongeriget atter træde i kraft, naar kongehusets mandslinje uddøde, og unionen af 1533 med dens bestemmelser om et vist fællesskab med Danmark i ydre politik og krigsvæsen hørte stadig med til begge hertugdømmers statsret. Ganske vist synes de i arveretslig henseende begge at have indtaget en fra kongeriget forskellig stilling — her følger Hedemann-Heespen Kr. Erslevs syn i »Augustenborgernes Arvekrav« — men i praxis var den tilknytning, som den gamle stænderforfatning havde skabt mellem Slesvig og Holsten, ganske skudt til side. Det i 1830erne rejste krav om en forening af de nyskabte stænder for hvert hertugdømme fandt heller ingen støtte i privilegierne, der kun kendte adskilte landdage, og det samme gælder ridderskabets krav om at være bærer af den gamle landstænderske forfatning. Derimod dannede hertugdømmerne i forvaltning og retspleje og — naar undtages Nordslesvig — i embeds-, kirke- og retssprog en fastsluttet enhed i modsætning til kongeriget, og toldgrænsen ved kongeriget satte stadig et økonomisk skel. Det var paa dette selvstændige og tyske »innenstaatliche Leben der Herzogtümer«, at hævdelsen af de gamle »landsrettigheder« bestaaen i sidste instans byggede, og med støtte heri og i de augustenburgske arvekrav, der saa aabenlyst krænkedes ved Christian VIII.s aabne brev af 1846, formaaede Slesvig-Holstenismen at vinde det nationale Tyskland og dets stater og ogsaa til en vis grad de fremmede magter for sig. Februarrevolutionen og Eiderdanismens politiske sejr i Danmark fremkaldte det aabne

brud, der ikke mere lod sig læge. Bismarcks magtpolitik fuldbyrdede endelig den fuldstændige adskillelse af hertugdømmerne og Danmark.

Hedemann-Heespens dom over de danske nationalliberale statslederes politik overfor hertugdømmerne, Tyskland og Europa, ikke mindst i 1863—64, er meget haard. Han sammenfatter den i de skarpe ord: »Eng von Sinn, schüttelte sie jeder Stoss aus der Weltweite, in der sie selbst keinen Fuss hatten, wirr durcheinander« (s. 702). Ogsaa her maa dog, som ved dommen over Christian VIII, den tunge historiske arv tages med i regnskabet, og naar Hedemann-Heespen bebrejder de danske statsmænd, at de afviste den mulighed for monarkiets opretholdelse der laa i den af kongen ønskede personalunion mellem Danmark og begge hertugdømmerne¹, saa undervurderer han de farer, for hvilke danskheden i Slesvig let vilde blive udsat ved en saadan ordning, og som for dansk politik altid maatte veje meget tungt til. Var den fortsatte dynastiske forbindelse med Holsten et saadant offer værd? Dette spørgsmaal melder sig saa meget stærkere, som forbindelsen med det tyske forbundsland Holsten i sig selv kunde komme til at rumme en stor fare for Danmarks selvstændighed som stat. Holstens statslige delthed mellem Danmark og Tyskland var, som Slesvigs nationale delthed, en rest fra »den gotiske middelalder«, som nytidens udvikling nødvendigvis maatte rydde af vejen, og den historiske udvikling — først og fremmest Slesvigs efterhaanden opstaaede dobbeltstilling mellem Danmark og Holsten — medførte, at opgøret her kom til at rumme langt mere konfliktstof, end tilfældet blev med f. ex. Hannover, der i 1837 i kraft af gamle arvefølgebestemmelser udtraadte af sin dynastiske forbindelse med England, og med Luxemburg, hvis forbindelse med det tyske forbund løstes fredeligt ved dettes opløsning i 1866, en ordning, der aaret efter sikredes ved storhertugdømmets neutralisering.

For Danmark betød nederlaget i 1864, »der fuldendte det

¹ Se s. 703. Forfatterens sproglige udtryksform er i øvrigt her noget uklar.

af Christian IV begyndte, af Frederik VI fortsatte fald«, at det vilde have »naaet den sluttede nationalstats maal i uopnaaet fuldkommenhed«, hvis ikke det uløste nordslesvigske spørgsmaal havde staaet tilbage. Bortset fra dette »var Danmark blevet et tidligt modent billede af det, henimod hvilket nytidens nedgang efter den franske omvæltning uophørligt stræbte, at se den rene stat detroniseret, opløst i »das Volkstum«. Den nye danske nationalstat havde i sin udvikling gennemgaaet forskellige stadier. I aarene før 1864 havde nationalbevidstheden indgaaet et forbund med statsmagten og »overført magtstatens væsen paa nationale maal« (s. 759); heraf fremgik Eiderpolitiken og forsøget paa at tvangsfordanske Mellemslesvig. Vendingen skete ved nederlaget i 1864, der banede vej for Grundtvigs sammensmæltning af danskhed og kristendom. »Preussen säkularisierte die Religion für den Staat, Grundtvig heiligte das Volkstum« — ganske vist med fare for, at »danskheden kunde komme til at spille første, kristendommen anden violin« (s. 760). »Staat und Volkstum, Humanismus und Volksbildung, Kirchenlehre und Anbetung gingen möglichst ineinander auf; ohne fesselnde staatliche Aufgaben konnte dieser Norden sich menschlich so hoch bilden, dass er die grossen staatlich beschäftigten Völker des europäischen Festlandes sonderbar hinter sich liess« (s. 708).

Det er en meget stor, næsten skræmmende stor synsvinkel, under hvilken den holstenske historiker her ser vort fædrelands udvikling. Og den er jo ganske utvivlsomt ensidig. Hvad betyder i vore dage for flertallet af det danske folk Grundtvigs og hans højskoles nationale dannelsesideal? Og hvor stærkt føler man ikke de kræfter, som Hedemann-Heespen skildrer og fordømmer som »nytidens«, røre sig i vort samfund. Det eneste sted indenfor dansk folkeomraade, hvor man i nogen grad kan acceptere hans syn, er det danske Nordslesvig i tiden mellem 1864 og genforeningen i 1920. Her har virkelig Grundtvigs og Flors virken skabt en dansk folkelig bevægelse af forbilledlig sluttethed og dybde. Knyttet til en fremmed stat, men i det lange løb ganske upaavirket af dennes afnationaliseringsbestræbelser kæmpede

Nordslesvigs danske bondefolk sig gennem fremmedherredømmet og verdenskrigen, indtil befrielsen kom. Det er med stærk og varm sympati, Hedemann-Heespen skildrer denne kamp, saa meget end dens endelige løsning er ham imod ved den spalte, den skabte i det, der er hans aandelige fædreland: Hertugdømmerne Slesvig-Holsten.

Efter adskillelsen fra Danmark og Prøjsens sejr i 1866 var hertugdømmernes tilslutning til Prøjsen blevet en nødvendighed. »Landets strategiske og handelsbeliggenhed havde altid behøvet en større politisk ramme, end de selv frembød« (s. 723), og en nedersachsisk stammestat med Hamborg i spidsen stod ikke til disposition. Den unge Augustenborgers svage personlighed, hans og hans raadgiveres tvetydige politik og afvisning af de prøjsiske garantikrav, men først og fremmest Bismarcks vilje lod denne tilslutnings form blive den direkte annexion.

»Ved annexionen kom Slesvig-Holsten sammen med et land, der fra begyndelsen af dets historie var forblevet det fuldkomment fremmed« (s. 726). Det »germaniserede slaverland« var gennem en udvikling, der naaede sit toppunkt under Frederik den Store, og hvis begyndende nedgang stansedes for en stund ved Bismarcks rigsgrundlæggelse, blevet »det mest højtspændte billede af staten fra oven paa denne jord«. Skildringen af hertugdømmernes kaar under prøjsisk styre bliver for Hedemann-Heespen historien om, hvorledes dens prøjsiske stat og dens væsen paa alle omraader og i det hele med held søger at rydde det gamle slesvigholstenske samfund, dets selvforvaltning og nationale særliv af vejen. Endnu stærkere end i bogens tidligere afsnit fremtræder her forfatterens personlige sympatier og antipatier, saaledes at skildringen ofte mere faar karakter af et personligt opgør med samtiden og dens herskende kræfter end af egentlig historieskrivning.

Let blev opgaven ikke for den prøjsiske stat. »Landets brogede stænderhistorie, med særrettigheder af enhver art, jordbundens smalle firestrimmelinddeling lige fra nord til syd, der skyder alle naturformer fra Flandern til Finland sammen paa et par mils bredde og fra gammel tid har hindret dannelsen af

ensartede højere forvaltningsdistrikter« (s. 728), den store rolle, som det aabne land og dets adel spillede i administrativ og kulturel henseende, blev haarde anstødsstene for den prøjsiske centraliseringspolitik, som de havde været det for den svagere danske. Hvad angaar ridderskabet og de adelige godser, den stærke ryggrad i hertugdømmernes særudvikling, fuldendte den prøjsiske stat, hvad den danske kun havde faaet begyndt. Gradvis forsvandt resterne af patrimonialjurisdiktionen, skolepatronatet, jagtretten paa fremmed jord og mølletvangen, og ved indførelsen af den prøjsiske kreds- og kommunalordning lagdes godserne ind under amterne. 1873 gennemførtes arvefæstets vederlagsfri overgang til selveje. Hvad der blev tilbage af godsernes gamle selvstyre var væsentlig den fra 1889 under amtsforstanderens kontrol udøvede politimyndighed. Helt at udslette adelens indflydelse i landets offentlige og økonomiske liv formaaede denne udvikling vel ikke, men kun sjældent fandt den indfødte adels medlemmer vej til landraads- og overpræsidentembedet, og i ministerierne og ved hoffet var den uden indflydelse. — Det følger af hele Hedemann-Heespens historiske grundsyn, at han maa fordømme denne tilbagetrængen af det adelige gods og dets betydning. Adelsgodserne staar for ham som de naturlige vogtere og værnere saavel af landets kunstneriske skatte og overlevering som af dets indre og ydre selvstændighed, det stærkeste værn mod baade »enkeltmands-« og »masseabsolutisme«¹.

I skolevæsenet trængte den prøjsiske uniformitet sig ind med det hovedformaal at opdrage undersaatterne til gode prøjsiske rekruter. I folke- som i latinskolerne lærtes kun prøjsisk, ikke slesvigholstensk eller dansk historie. Samfølelsen med hjemstavnen og dens aand og i sammenhæng hermed det plattyske sprog søgtes systematisk udryddet hos børn og ungdom. »Klarere end i alt andet spejler den humanistiske verdensalders ideal sig i dens offentlige folkeopdragelse, sikrere end i alt andet kan man slutte sig til dens undergang udfra dennes afgørende sammenbrud i sjælløshedens og barbariets slutresultat« (s. 873). I universitetsundervisningen konstaterer Hedemann-Heespen en sti-

¹ Jfr. den udførlige redegørelse for dette synspunkt s. 789.

gende mekanisering paa bekostning af uddannelsen af selvstændig tænke- og skabeevne; han taler haanligt om »die Massenmechanik der Doktordissertationen«¹.

I samme retning: fortrængelsen af det overleverede særliv, »partikularismen«, virkede det store økonomiske opsving, energisk fremmet af staten ved dens toldlovgivning, ved dige- og afvandingsarbejder, vej- og baneanlæg, indførelse af guldmøntfod, ensartet maaltid og vægt og en hensigtsmæssig beskatningsform², Kiels voxende udvikling som handelshavn og tysk flaaestation, indvandringen fra landet til byerne og den vældige tekniske udvikling.

Verdenskrigens forløb lod den prøjsiske »übertölkische« stat bryde sammen ogsaa i hertugdømmerne, men den ny demokratiske stat, der afløste den, var i meget dens afbillede, blot med »krybbeskifte«, et redskab for talmajoriteten og dens embedsmænd, samfundets snyltere mere end dets tjenere, et udbytteobjekt for spekulanter, præget af efterkrigstidens hele moralske opløsning. Mere og mere træder desuden staten i baggrunden for de forskellige erhvervsgrupper og -klasser — Hedemann-Heespen anvender om disse det gamle ord »stænder« — der indbyrdes kæmper om at gøre sig til herre over den, en kamp, som »en gang i fremtidens verdensalder vil føre til en eller anden udligning af deres krav« (s. 758).

Tysklands sammenbrud havde Nordslesvigs udskillelse og »genforening« med Danmark til følge. Baade den ny grænse og den maade, hvorpaa den blev til, er genstand for Hedemann-Heespens kritik. Danmark modtog Nordslesvig af Tysklands overvindere, paa samme maade som Gottorp havde erhvervet suveræniteten over dets del af Slesvig af Karl Gustavs haand, da han stod som sejrherre over Danmark. »Denne sammenhæng

¹ I historieforskningen har den voxende stofmængde og det stigende antal af bearbejdere ført til en fremtrædende mangel paa ideer, mindsket afstanden mellem historiker og stof og mere og mere nærmet fremstillingen til en simpel »Rohstoffparaphrase« (s. 884—85).

² Forf. priser den Miquelske indtægtsskat af 1891 som »en monstergyldigt retfærdig skatteform« (s. 743).

lægger, uanset værdien af den ny politiske løsning, en tung byrde paa det fremtidige tysk-skandinaviske forhold. Versailles kan aldrig glemmes« (s. 778). Og udfra sin betoning af, at hverken Eideren eller en nordligere linje betegner et skarpt skel mellem Slesvig og Holsten (se s. 604), maa han nødvendigvis betegne den ny dansk-tyske grænse som baade unaturlig og uretfærdig. »Doch bezeichnet sie gut die Scheide zwischen den Brutgebieten der Raben- und der Nebelkrähe« (s. 780).

Der kan overfor det dansk-tyske grænsespørgsmaal være grund til at minde om, at problemerne i historien, som i enkeltmenneskenes liv, aldrig gaar helt exakt op. Der bliver altid en rest tilbage, som kun tiden kan udligne. For Hedemann-Heespen er denne tankegang ikke fremmed, og idet han kaster blikket paa nutidens nationale grænsearbejde fra dansk og tysk side, udtaler han haabet om, at det maa munde ud ikke i fjendtlig selvafslutning, men i gensidig forstaaelse og forsoning. Trods al forskel mellem Slesvig og Holsten og mellem hertugdømmernes tyskhed og kongerigets danskhed, saa staar de dog hinanden i meget nærmere, end det slesvigholstenske bondefolk staar det typiske prøjservæsen, i race, tradition og historisk kultur. Overfor det tyske Slesvigs aandelige fører alsingeren Christian Tränckner stiller Hedemann-Heespen de danske sønderjyders førstemand sundevedboen H. P. Hanssen. Den ene har søgt sin aandelige tilslutning mod syd, den anden mod nord, men begge er af naturel og udvikling i første linje slesvigere. Slesvig var fra gammel tid »Völkerbrücke« og kan blive det igen. Om fremtidens veje og endemaal er det dog svært at tale bestemt, og kun tiden kan vise, om den »gemeingermanischer Bau« paa føderalistisk grundlag, hvorefter forfatteren spaaer, og for hvilken en nærmere skandinavisk sammenslutning efter hans opfattelse kan komme til at danne en forløber, vil blive til virkelighed. Meget kunde tyde paa, at de føderalistiske tendenser, der er fremme i efterkrigstidens Europa, mere vil blive præget af økonomiske end af etniske sammenslutningsfaktorer.

De sidste halvandethundrede sider af Hedemann-Heespens bog giver en række indgaaende skildringer af de enkelte stænders, landbrugets og byerhvervenes, kirkens, kunstens og digtningens, videnskabens og den hjemlige historieforsknings udvikling i hertugdømmerne gennem de sidste hundrede aar. Til sidst samler han i et kapitel »Die Kräfte der Zukunft« sine indtryk af »nytidens« sammenbrud og af de kræfter, der vil komme til at bestemme fremtidsudviklingen. Vi har allerede i redegørelsen for Hedemann-Heespens personlige forudsætninger og gennemgangen af hans bog lært hovedtrækkene i hans synsmaade at kende. Den moderne tids stærke udvikling af stats-tanken og statens magt over de mindre, ved den naturlige økonomiske, sociale og folkelige udvikling sammensluttede, lokalt afgrænsede samfundsgrupper, den stedse stærkere samling af de produktive kræfter i storbyerne og den ubemidlede landbefolkningens stadige immigration til disse, den vidtgaaende sociale og aandelige egaliseringsproces, er et historisk stadium, som staar i undergangens tegn. Det er almindeligt blandt vor tids mennesker at tænke sig fremtidsudviklingen bestemt ved de kræfter, der i de sidste menneskealdre har trængt sig stærkest frem, at altsaa »øvrighedsstaten vil opløses af parlamentarismen, hæren af revolten (vom Putsch), humanismen af masseoplysningen, kapitalismen af socialismen, byen af den ogsaa landet omfattende teknik, kirken af »der Diesseitskult««. Men mod denne opfattelse vender Hedemann-Heespen sig, ti de kræfter, der her er stillet overfor hinanden som modsætninger, er kun »forbillede og vrængbillede, kun udgangs- og slutdannelse af en og samme rod«. Sjælen er den samme i begge grupper; begge stræber mod »magt og vold og erkendelse, penge og nydelse og trafik«; begge præger »die selbe Abneigung gegen das Ungreifbare, derselbe Glaube an sinnen- und sonnenklare Form« (s. 921). Verdenskrigens Ragnarok har vist, at de begge er dødsmerkede, tomme paa sjæl og liv, og ungdommen vender sig i stigende tal fra dem.

Hvor Hedemann-Heespen søger den aand og de kræfter, der skal forme fremtidens udvikling, kan efter det alt sagte ikke være tvivlsomt. Samfundets kærne maa og vil atter blive det aabne

land og bonden, saaledes som det var det i den sjælekarske gotiske middelalder. Som Pirenne ser Hedemann-Heespen middelstanden som den evige historiske fornyer, men middelstanden er i vore dage, hvor bysamfundene stærkere og stærkere deles i en lille altbesiddende overklasse og en i regelen ejendomsløs lønarbejder- og proletarmasse, først og fremmest bondestanden. Og den eneste virksomme helsebod for nutidssamfundets sygdomme er landlivet, hvis væsen er »enkelthed og fremfor alt ro«. »Og ro betyder ogsaa tilbagevenden til et fælles sjæleliv, bortvenden fra en holdningsløs individualisme. Saa isoleret bonden end lever i det ydre, saa føler han sig dog som stand. Tilbagevenden til landligheden betyder opbygning udfra stænder« (s. 925).

I sit kapitel om »Die proletarische Bevölkerungsbewegung« ser Hedemann-Heespen nutidens sociale hovedonde — der ikke blot gælder Slesvig-Holsten og Tyskland, men hele den civiliserede verden — i landproletariatets indvandring til byerne, der samtidig er den stærkest virkende årsag til byproletariatets enorme væxt. Saa længe den europæiske produktion fandt aabne afsætningsmarkeder i de fremmede verdensdele, lod den extensive kapitalistiske produktionsform og dermed forudsætningen for denne befolkningsbevægelse sig opretholde. Efter verdenskrigen frembyder verdensøkonomien væsentligt ændrede vilkaar, og Hedemann-Heespen betoner, som allerede hans malthusianske landsmand paa Frederik VI.s tid Franz Hegewisch, stærkt faren for overbefolkning. Derfor maa enhver indvandring fra land til by spærres og befolkningsoverskudet ledes til »ferne, auch wohl nahe Siedlungsgebiete. Vom Osten mag uns Licht kommen für Leib und Seele« (844). Disse ord skal næppe forstås som udtryk for en tilslutning til det moderne Rusland-Sibiriens kommunistiske samfundssystem, om hvis egentlige væsen og udviklingsmuligheder der intet sikkert vides, men de rører ved det demografiske problem, der er det nuværende Europas uden al sammenligning betydningsfuldeste.

Ovenstaaende gennemgang af hovedlinjerne i Hedemann-Heespens bog vil forhaabentlig have vist, at den kan fortjene at blive læst ogsaa i vort land. Det er antydnet, at gennemlæsningen ikke er nogen helt let opgave. Dette skyldes dels den allerede fremhævede flere steder fremtrædende mangel paa klar inddeling af stoffet. En vrimmel af positive oplysninger hobes sammen, f. ex. i kapitlerne om landbrugets og byernes udvikling, men den traad, der skulde binde dem sammen, synes ofte helt skjult og maa møjsommeligt findes frem af læseren selv. Dette gælder navnlig skildringen af det 16. og 17. aarh.s historie, hvor mangelen paa sammenfattende forarbejder har været føleligst. Ogsaa sproget kan til tider ved sit jagende stakkatopræg og sin tendens til at danne lange perioder komme til at virke uoverskueligt og trættende¹. Paa den anden side skaber sproget ganske vist ved sin lykkelige evne til at finde rammende og malende udtryk en af bogens stærkeste sider, og der findes afsnit i den — som f. ex. den med frisk og livfuld flugt skrevne skildring af de frisiske øer (s. 396 ff.) —, der fortjener at blive

¹ Det tyske sprog har en naturlig tendens til at slaa knuder paa sig selv, og denne tilbøjelighed fornægter sig heller ikke hos Hedemann-Heespen. Paa s. 103 (i kapitlet om renæssancens slotte og herresæder) findes et enkelt punktum, der efter løselig optælling rummer 231 ord! — Undertiden kan han forfalde til antydende omskrivninger, som det ikke er enhver læser givet uden videre at gennemskue. Se f. ex. s. 770: »Russlands völkisches Drängen im Panslavismus, Frankreichs erstarkte Rache, Englands Unbehagen zur See konnten sich in vertrautem Kreise ohne jeden aktenmässigen Niederschlag in den braunen Fluten des Esromsees verschwiegen zusammen spiegeln.« Der maa jo tænkes paa »Fredensborgmøderne«, men den politiske betydning, der her tillægges dem, gaar utvivlsomt langt ud over det faktiske sagforhold. — Naar forfatteren s. 777 ved omtalen af H. P. Hanssens og professor Aage Friis' forhandlinger i Berlin i november 1918 beretter, at Breitscheid ikke følte sig hævet over, »sich nach getaner Arbeit von den Dänen zum Abschied noch ein wenig leiblich verwöhnen zu lassen, in dem Augenblick, wo sie ohne die Opfer die Vorteile eines Sieges ernteten«, saa gaar det først ved nøjere undersøgelse op for læseren, at der muligvis kan sigtes til en af professor Friis i »Tilskueren« (1921, 1. halvbind, s. 303) meddelt episode. Men er dette tilfældet, maa forfatterens ord tilbagevises som indeholdende en uberettiget insinuation, der skæmmer hans bog.

klassiske. Der er ved Hedemann-Heespens sprog trods al knudrethed noget ejendommeligt kraftigt og naturgroet. Man kan i hans bog have en følelse af at vandre i et egekrat med tæt og filtret underskov; gang paa gang svirper en gren eller kvist mod ansigtet og vil møjsommeligt bøjes tilbage; men ofte føres man frem til en lysning eller et højdedrag med rolig og vid udsigt, og skovbunden kan være fuld af blomster.

Forfatterens grundsyn er standspræget og ensidigt, hans bog er i mange henseender formet anderledes, end man er vant til i videnskabelig historisk forskning. Fremtidige forskere i hertugdømmernes historie vil utvivlsomt rette deres kritik mod meget og meget i den. Det har her været anset for mere frugtbart at fremhæve det ny og inciterende, som den bringer. Den er et storslaaet forsøg paa at overskue hertugdømmernes historiske udvikling i nytiden, som den formede sig dels ud fra landenes egne forudsætninger, dels ud fra de almeneuropæiske udviklingsretninger, og paa mange punkter er dette overskue trods al ensidighed ogsaa tankevækkende for den, der beskæftiger sig med dansk historie. Som adelsmand og godsejer er Hedemann-Heespen nøje knyttet til de stænder, adel og bondestand, der gennem tiderne stærkest har bidraget til at give landet dets særpræg; han har derfor i højere grad end nogen af sine forgængere formaaet at se udviklingen »indefra« og uafhængigt af de nationalpolitiske doktriner. Naar han i sin indledning stolt indbyder kritikerne til arbejdet med de ord: »Wo die Könige baun, haben die Kärner zu tun; willkommen, ihr Kärner!« saa rummer denne stolthed noget berettiget, selvom man maa tage afstand fra dens udæskende form — ti selv den kongeligste bygmester kan ikke bygge et slot, uden at daglejernes møje bringer materialerne til veje. Hans bog er et værk af aand, og den længsel, som han i indledningsdigtet nævner som dens udspring, har øget hans blikks vidsyn og givet hans skildring varme og kraft.
